

Соціально-гуманітарний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

РУДАКЕВИЧ Павло Зіновійович

**Соціокультурні механізми гендерної
соціалізації в сучасній українській сім'ї
/Sociocultural mechanisms of gender
socialization in the modern Ukrainian family**

спеціальність: 231 - Соціальна робота
освітньо-професійна програма - Соціальна робота

Кваліфікаційна робота

Виконав студент групи СРм-
21

П. З. Рудакевич

Науковий керівник:
к.пс.н., доцент, М. Б.
Бригадир

Кваліфікаційну роботу допущено
до захисту:

"__" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри

_____ **А. Н. Гірняк**

ТЕРНОПІЛЬ - 2023

ЗМІСТ.

ВСТУП3

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1.1. Соціалізація як механізм трансляції та відтворення духовних цінностей.

1. 2. Стадії соціалізації та їх роль процесі гендерної ідентифікації особистості.

Висновок до розділу 1

РОЗДІЛ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У СІМ'Ї.

2.1. Гендерна соціалізація: категоріальний аналіз.

2.2. Місце та роль сім'ї у гендерній соціалізації підростаючого покоління.

Висновок до розділу 2

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ У СУЧАСНІЙ РОДИНІ: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР

3.1. Організація та зміст емпіричного дослідження. Аналіз статево-рольових стереотипів серед студентської молоді.

3.2. Особливості сімейно-шлюбних установок молоді.

Висновок до розділу 3

Висновок 142

Список використаної літератури146

Додатки167

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Соціальна трансформація українського суспільства пов'язана з суперечливими процесами в духовній сфері і невіддільна від перетворення сформованих ціннісних систем. Такі перетворення знаходять своє відображення у зміні змісту, цілей, усіх інститутів та механізмів соціалізації, яка як процес відтворення соціокультурної складової суспільства, що здійснюється у вигляді успадкування і перетворення цінностей, норм, установок, моделей поведінки індивідів, соціальних груп, і конкретного суспільства загалом, забезпечує як наступність поколінь так і інтеграцію всієї соціальної системи.

Доведено, що у перехідні, а тим більше травматичні та складні періоди розвитку суспільства, на перший план виходять традиційні цінності – ті, які зберігають свою значимість для соціуму безвідносно до існуючих ідеологічних установок. Так, етнічні, конфесійні, сімейні та гендерні цінності зберігають свою відносну стійкість незалежно від змін, що відбуваються в державі, і можуть бути використані силами (політичними, ідеологічними тощо) рівною мірою і для інтеграції, і для дезінтеграції суспільства. Останні події, які відбуваються і у нашому, і світовому соціокультурному досвіді наочно підтверджують цю тезу. Таким чином, зростання наукового інтересу до проблематики сімейно-гендерних цінностей і процесу їх трансляції є закономірним і необхідним у суспільстві, що переживає кризові періоди.

Гендерна соціалізація, як складова частина загального процесу соціокультурного відтворення суспільства, є однією з найменш досліджених проблем у соціально-психологічних науках, що зумовлено цілою низкою причин: 1) складність цієї проблематики пов'язана з біосоціальною природою гендеру і, отже, потребує складного міждисциплінарного біолого-психолого-соціологічного підходу; 2) гендерологія, як відносно самостійна галузь наукового знання з'являється лише у 70-х рр. XX ст.; 3) досі не склалася методологія дослідження цього феномену. Однак, соціальна трансформація, зачіпаючи всі сфери життя сучасного суспільства, з новою силою позначила

суперечливе становище статей у приватній та публічній сферах, чинить помітний вплив на стан шлюбу та сім'ї, на відносини між подружжям, батьками та дітьми, актуалізувавши тим самим проблему прийняття індивідами своїх статевих ролей (гендерної соціалізації).

Сім'я традиційно сприймається як основний інститут первинної соціалізації індивіда. Сучасна родина живе в нових соціально-економічних умовах, вона є однією з найбільш динамічних груп, і через неї, з одного боку, забезпечується збереження і наступність формування і передачі гендерних стереотипів і установок, а з іншого боку, саме сім'я стає «ініціатором» всього нового, що відображається у свідомості подружжя у вигляді їх ціннісних орієнтацій, потреб, життєвих планів, взаємин тощо. В сім'ї формуються нові уявлення про місце та роль чоловіка та жінки в сучасному світі, змінюється статева мораль, трансформується субкультурна диференціація статей та статево-рольових ідентичностей.

Шлюбні орієнтації, цілі, погляди, цінності сучасного подружжя багато в чому відмінні від поглядів попередніх поколінь, тому особливо важливим є здійснення порівняльного аналізу між сучасною родиною і сім'єю, яка була утворена 40-50 років тому і яка нині все є представлена в нашому суспільстві і має вплив на сучасне покоління, але він швидше сприймається ним як надто традиційний і застарілий. Отож, на нашу думку, таке зіставлення моделей по-перше, дасть можливість усвідомити масштабність, глибину і швидкість змін, що відбуваються нині у гендерних відносинах, а по-друге, допоможе зрозуміти та емпірично перевірити суперечливість переходу від патріархатних гендерних ідентичностей до егалітарних; по-третє, дає уможливити відслідкувати основних сімейних шлюбних цінностей у динаміці.

Об'єкт дослідження – гендерна соціалізація як процес прийняття індивідом соціокультурних моделей своєї статево-рольової поведінки.

Предмет дослідження – особливості соціокультурних механізмів гендерної соціалізації в сучасній українській сім'ї та їх вплив на формування сімейно-шлюбних установок підростаючого покоління.

Мета кваліфікаційної роботи - дослідити особливості функціонування соціокультурних механізмів гендерної соціалізації в сучасній українській сім'ї.

Досягнення поставленої мети здійснюється через постановку та вирішення наступних дослідницьких **завдань**:

- проаналізувати та теоретично узагальнити існуючі концепції соціалізації як процесу трансляції та перетворення соціокультурного досвіду людства;
- на основі категоріального аналізу, сконструювати концепцію гендерної соціалізації за аналогією із загальними теоріями соціалізації;
- проаналізувати види, механізми та інститути гендерної соціалізації, обґрунтувати провідну роль сім'ї у процесі її становлення;
- проаналізувати соціалізуючу функцію сім'ї, її особливості порівняно з іншими інститутами;
- дослідити гендерні стереотипи, як основні механізми гендерної соціалізації, особливості їх змісту в сучасному українському суспільстві, що трансформується;
- емпірично дослідити сімейно-шлюбні настанови молоді, як результат гендерної соціалізації в сім'ї.

Емпірична база кваліфікаційного дослідження. Базою проведення емпіричного дослідження став Західноукраїнський національний університет. Генеральну сукупність респондентів склали студенти 4-5 курсів Західноукраїнського національного університету (40 осіб).

У роботі використовувався метод анкетного опитування «Гендерні стереотипи», «Гендерні відносини та особливості життєдіяльності сучасної сім'ї», «Модель сім'ї».

Теоретичне та практичне значення даного дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані як методологічні принципи при дослідженні даної проблематики у соціальній філософії, соціології, психології. Матеріали та висновки, що містяться в роботі, можуть становити інтерес як для фахівців при підготовці та викладі спеціальних курсів

з соціології, соціології сім'ї, гендерології так і для широкої аудиторії.

Запропоновані теоретичні та практичні висновки допомагають глибшому розумінню сучасних особливостей взаємовідносин між чоловіком та жінкою у сімейній сфері. Матеріали кваліфікаційного дослідження можуть бути використані: для розширення, упорядкування та систематизації категоріального апарату гендерної психології та соціології; для подальшої розробки та розвитку методологічної бази безпосередньо соціологічного дослідження сім'ї; для викладання курсів та різних спецкурсів з гендерних проблем; розробки програм соціальної допомоги сім'ї; при розробці загальнометодологічних, теоретичних засад і вдосконаленні сімейної політики.

Обсяг та структура роботи. Кваліфікаційне дослідження складається із вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загального висновку, списку використаних літературних джерел, який нараховує 66 найменувань, з яких 11 – іноземними мовами. Робота ілюстрована 1 таблицею та 2 додатками. Загальний обсяг роботи 90 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

1.1. Соціалізація як механізм трансляції та відтворення духовних цінностей

Поняття соціалізації є одним із центральних у різних соціальних науках: філософії, психології, педагогіці, соціології, політології, а його дослідження у вітчизняній та зарубіжній науці ведеться давно і спирається на досить стійку теоретичну традицію [1; 10; 16; 30 та ін.]. У соціологічній та філософській літературі термін «соціалізація» характеризується як полісемантичний та багатоаспектний.

Не зважаючи на давню історію свого дослідження, проблема соціалізації як окремий напрям наукових пошукувань, стала предметом уваги вітчизняних вчених не лише в другій половині минулого століття. До цього різні аспекти цієї тематики тією чи іншою мірою висвітлювалися в руслі психології розвитку та педагогіці. У 70-ті та 80-ті роки з'являється досить велика кількість робіт, присвячених критиці зарубіжних концепцій соціалізації. Саме цей період започаткував старт поглибленого інтересу до різних аспектів дослідження проблем соціалізації. Так, науковці почали навіть оспорювати правомірність вживання даного терміну як окремої наукової категорії, а пропонували вживати його лише у випадках опису окремих аспектів процесу становлення особистості.

В даний час можна констатувати перетворення даної тематики на самостійну міждисциплінарну галузь досліджень, окремі аспекти якої вивчаються в педагогіці, психології, соціології. Одні дослідники розглядають це поняття в широкому історичному контексті, співвідносячи його з процесом розвитку людства, другі – аналізують його в контексті процесу становлення окремої особистості, треті ж досліджують процес соціалізації окремих соціально-демографічних груп (дітей, підлітків, молоді) [10; 16; 30; 47; 53 та ін.].

Сам по собі термін «соціалізація» вперше ввів у науковий обіг Ф.

Гіденс [58] , а першою, власне соціологічною концепцією даного процесу, вважають позитивістську концепцію Е. Дюркгейма. В основі його методології лежать два принципові положення:

1. суспільство – особлива реальність, що «охоплює» всіх своїх членів і здійснює контроль над їхніми діями;
2. несоціалізовану, імпульсивну людську природу слід стримувати та контролювати силами суспільної моралі та загрозою покарання [57, с. 123].

Концепція Е. Дюркгейма артикулює соціалізуючу роль соціуму, яке в процесі соціалізації включає нові і нові покоління людських істот, «асоціальних до моменту народження», у сферу «соціального життя».

Виділяючи два типи товариств - "тип простого суспільства", заснованого на кривній спорідненості, і "вторинний соціальний тип", який базується на поділі спеціалізацій і функцій, і два типи солідарності (механічну та органічну), що відповідають їм, Е. Дюркгейм виводить два типи соціалізованості. «У першому випадку, індивід соціалізований тому що, не маючи власної індивідуальності, він зливається разом з йому подібними в одному і тому ж колективному типі; у другому - тому що маючи особистий вигляд і особливу діяльність, що відрізняють його від інших, він залежить від них тією самою мірою, як і відрізняється, і, отже, залежить від суспільства» [57, с. 165].

Кожне суспільство, вважав Е. Дюркгейм, має якийсь ідеал людини, яка не тільки в моральному та інтелектуальному, але навіть у фізичному аспекті до певної міри універсальна, однакова для всіх її членів. У той самий час він зазначав, що у межах кожного суспільства ідеал людини має особливості залежно від мезо- і мікрофакторів, які йому притаманні. Але ці особливості, на думку автора, неможливо визнати істотними. «Суспільство, - зазначав він, - може вижити тільки тоді, коли між його членами існує значний ступінь однорідності. Виховання встановлює і підкріплює цю однорідність, фіксуючи в дитини від початку істотні, типові характеристики, необхідні для колективного життя. Але, з іншого боку..., виховання гарантує сталість...

різноманітності, будучи саме різноманітним і спеціалізованим» [там само, с. 162]. Суть позиції Е. Дюркгейма, таким чином, у визнанні за суспільством активного початку та пріоритету його перед людиною.

Соціологізм Е. Дюркгейма в контексті соціалізації цілеспрямовано орієнтує дослідника на аналіз проблем соціальної адаптації, культурної асиміляції індивідів і фактично закладає теоретичну традицію аналізу особистості як об'єкта соціокультурного впливу соціуму.

Результати теоретичних побудов науковця багато в чому стали основою теорії соціалізації Т. Парсонса, який визначав останню як «інтерналізацію культури суспільства, в якому дитина народилася», як «освоєння реквізиту (набору) орієнтації для задовільного функціонування в ролі» [64, с. 29].

В основі процесу соціалізації, як вважає Т. Парсонс, лежить «генетична пластичність людського організму і його здатність до навчання». Універсальне завдання соціалізації – сформувати у «новачків», що долучаються до суспільних норм і правим як мінімум почуття лояльності і, як максимум – почуття відданості по відношенню до системи. Згідно з його поглядами, людина «вбирає» загальні цінності у процесі спілкування зі «значними іншими» [64]. У результаті цього дотримання загальноприйнятих нормативних стандартів стає частиною його мотиваційної структури, його потребою. Соціалізація починається з ціннісного рівня, і головне з відповідальності, а завершується цінностями порядку та безпеки, які забезпечує влада. Оскільки індивід має діяти в системі колективів, «Основною умовою їхньої солідарності, що своєю чергою є найважливішим аспектом інтеграції соціальної системи, є інтерналізація мотивації дотримання належних рівнів лояльності по відношенню до колективних інтересів та потреб» [там само, с. 76].

Процес соціалізації Т. Парсонс розглядає в рамках розгорнутої соціологічної теорії функціонування суспільства, що описує процеси інтеграції людини в соціальну систему та адаптації її в ній. Універсальним завданням соціалізації є формування у вступників у соціальну систему індивідів стійких ціннісних орієнтації та загальновизнаних нормативних

стандартів. При цьому забезпечується безперервність та відтворення суспільних процесів. Аналізуючи процес соціалізації як найважливішу функцію соціальної системи, Т. Парсонс як інструментарій використовував комплекс «статус-роль». Сама система при цьому підході представляється як інституціоналізована структура взаємопов'язаних між собою соціальних статусів та соціальних ролей. У цьому соціальний статус сприймається як позиція, яку займе особистість, чия поведінка визначається обраною роллю. Як особистість індивід присутній на всіх підрівнях соціальної системи: у сім'ї, у малій соціальній групі, організації, у соціальних інститутах, у суспільстві. Кожен із цих підрівнів соціуму має свої особливості, свою ціннісно-нормативну структуру, моделі санкціонованої поведінки, механізми соціального контролю, які засвоюються і відтворюються «новими індивідами» що вступають» у ці підгрупи. Освоюючи соціальні ролі, характерні для кожного з підрівнів системи, індивід соціалізується, тобто входить у економічні, професійно-трудові, сімейні, політико-правові та інші відносини.

Функцію інтеграції соціальна система здійснює, насамперед, за допомогою механізмів соціалізації та соціального контролю, які дають змогу досягти системі, суспільству рівноваги та стійкості шляхом формування таких особистісних структур, які відповідають і є сумісними зі структурами самої системи. У процесі соціалізації культурні зразки - цінності, норми, традиції - вбудовуються в особистість, визначаючи форми задоволення потреб та засоби досягнення цілей.

Первинна соціалізація, що закладає основу подальшого функціонування людини, на думку Парсонса, відбувається у сім'ї, де закладаються її фундаментальні мотиваційні установки. Соціалізація в сім'ї відбувається завдяки дії психологічного механізму, який працює на основі сформульованого З. Фройдом принципу задоволення – страждання та приводиться в дію за допомогою винагород та покарань. Цей механізм включає процеси гальмування (аналог фройдівського витіснення) і субституції (перенесення або зміщення), а також процеси імітації та ідентифікації.

Подальша соціалізація продовжується в різних соціальних групах та інститутах. Згідно теорії Т. Парсонса, соціалізація в будь-якій ролі (чоловіка, жінки, дитини тощо) тягне за собою появу у людини, що проходить цей процес почуття неповноцінності [64]. Це пов'язано з тим, що виконання ним ролі, у тому числі вікової та статевої, неминуче піддається неоднозначним оцінкам агентів соціалізації та власної самооцінки, яка може виявитися досить невисокою. Особливо поширене це почуття у людей, що належать до культур, для яких характерним є явно виражений і високо оцінюваний комплекс досягнення.

Почуття неповноцінності знаходить вираження в різних формах: в девіантній поведінці; у створенні компенсуючих субкультур (підліткових, кримінальних) або появі таких, що відкидають потребу у досягненні чи переорієнтовують її в незвичні для суспільства сфери (так звана контркультура).

Дані концепції можна охарактеризувати як *суб'єктно-об'єктні*: особистості відводиться роль об'єкта стосовно суспільству. До цієї групи належать теорія наслідування Г. Тарда, теорія соціалізації У. Джеймса, інтеракціоністські теорії соціалізації, теорія соціалізації М. Вебера, П. Сорокіна, Р. Мертон та багато інших.

Примітно, що саме парсонівський підхід домінував у вітчизняному суспільствознавстві аж до кінця сімдесятих років. Включення в людську культуру становить головний зміст процесу соціалізації для Л. С. Виготського; котрий пише про освоєння індивідом певних ролей та функцій, який контрастує створення особистості як засвоєння індивідом моделей соціального досвіду. Це свідчить про високий ступінь інтегрованості тогочасної науки у світову, і про наявність єдиної спрямованості наукового пошуку, зумовленої спільністю підходу до об'єкта, що диктується самою його сутністю [10].

Незважаючи на значні відмінності у всіх цих теоріях, можна виділити деякі їх загальні положення:

1. Розуміння соціалізації як способу пристосування (адаптації) до навколишнього соціального середовища, що триває протягом усього життя людини.

2. Визнання суспільства суб'єктом, а індивіда об'єктом соціальної взаємодії.

3. Акцент на вивченні зовнішніх (об'єктивних) чинників, які впливають на процес соціалізації.

4. Визнання пріоритету агентів і механізмів соціалізації.

Розрізняються дані теорії переважно за рівнем визнання ролі суб'єктивних чинників у розвитку особистості.

Іншу групу складають *суб'єктно-суб'єктні* теорії, які розглядають індивіда не тільки як об'єкт, але і як суб'єкт соціалізації, який сам бере активну участь у процесі власного становлення (відображення діяльнісного філософського підходу). Основоположниками цього напрямку вважатимуться американських учених Ч. Х. Кулі, У. І. Томаса, Ф. Знанецького та Дж. Г. Мід.

Так, Ч. Х. Кулі, автор теорії «дзеркального Я» і теорії малих груп, вважав, що індивідуальне «Я» набуває соціальної якості в комунікації, в міжособистісному спілкуванні всередині первинної групи, тобто у процесі взаємодії індивідуальних та групових суб'єктів.

У. І. Томас висунув положення про те, що соціальні явища і процеси необхідно розглядати як результат свідомої діяльності людей, що, вивчаючи ті чи інші соціальні ситуації, необхідно враховувати не тільки обставини, а й точку зору індивідів, включених до них.

Дж. Мід, розробив напрямок, який отримав назву «символічного інтеракціонізму», центральним поняттям якого є «міжіндивідуальна взаємодія». Сукупність процесів взаємодії, на думку автора, конструює суспільство. Багатство та своєрідність наявних у того чи іншого індивіда набору власних реакцій та способів дій залежить від різноманітності та широти систем його взаємодії, в яких його «Я» бере участь. У той самий час соціальний індивід є джерелом руху та розвитку суспільства [47].

Спільним для цих теорій є визнання активності індивіда в процесі його соціалізації і саме ця активність визначає свій підхід до аналізу процесу та механізмів соціалізації. Особистість при такому розумінні є одночасно і

об'єктом, і суб'єктом соціальної взаємодії. Крім того, виділяються активна та пасивна складові соціалізації.

До першої (активної, зовнішньої) відноситься соціально-перетворююча діяльність людини, до другої (пасивної, внутрішньої) – засвоєння накопиченого людством соціального досвіду у всьому різноманітті його форм і проявів.

До суб'єктно-суб'єктного підходу можна віднести теорії соціалізації Н. Смелзера, Е. Фромма, В. Франкла, Д. Дьюї, постмодерністські теорії (наприклад, критична теорія соціалізації Ю. Хабермаса) тощо. Ідеї даного напрямку вплинули на подальшу розробку концепцій соціалізації. Останні дослідження характеризують даний процес як систему комунікативної взаємодії суспільства та індивіда. Дуалізм існуючих трактувань зафіксовано Н. Аберкромбі, С. Хіллом, Б. С. Тернером, що дають інтегративне визначення соціалізації як інтерналізації норм чи елемента соціальної взаємодії.

Цікавими, на нашу думку, у даному контексті є також *інтеракціоністські концепції*, як відносно самостійні в рамках суб'єктно-суб'єктного підходу.

Один із типових представників цього підходу, У. М. Уентворт вважає, що процес соціалізації, будучи частиною реальної культури суспільства, є за своєю природою інтерсуб'єктним. Дитина від народження стає її повноправним учасником. Він прямо пропонує розглядати соціалізацію як інтеракцію, яка є діалогом «активностей». На його думку, «соціалізація - це діяльність, що визначається наявними структурами і протиборчою діяльністю їх нових членів, спрямована на їх входження в існуючий світ або його сектор» [50, с. 2].

Подібна думка властива не тільки Уентворту. Ще в 1969 році Гаррі Рейнгольд, розглядаючи сімейну соціалізацію, писав: «Дитина... може виступати і як соціалізатор по відношенню до батьків. Вона спрямовує їхню поведінку таким чином, що вони виявляються належними піклуватися про забезпечення його нормального зростання та розвитку. Вона є дієвим членом

суспільства в тому сенсі, що доручає своїм батькам роль піклувальників, а відтак організує в сім'ю» [там само].

Повертаючись до концепції Уентворта, слід зазначити, що вона базується на двох положеннях: а) суспільство не є головною детермінантою в процесі соціалізації особистості; б) особистість та суспільство «взаємопроникаються». З цього він робить такі висновки: соціалізація через процес взаємодії представляє «світ дорослих» «новачкові» (дитині). Вона «конструює» мінімум світу, який завжди неповний, а відтак проблематичний як з точки зору дорослих, так і з точки зору дітей. Намагаючись звести до мінімуму проблематичність світу, що представляється у процесі соціалізації, «дорослі та новачки» встановлюють між собою певний порядок, договірну реальність». Таким чином, соціалізація не лише представляє «світ дорослих», але також конструює і новий світ, який встановлюється договором у процесі інтеракції. Отже, як новачок, так і агенти соціалізації стають суб'єктами соціального контролю та соціальної влади.

У вітчизняній соціології визначення соціалізації, запропоноване Лавриченко Н. М., наочно ілюструє даний підхід: «Соціалізація – двосторонній процес, що включає, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, систему соціальних зв'язків, з іншого – процес активного відтворення системи соціальних зв'язків індивідом за рахунок його активної діяльності, активного включення до соціального середовища» [32, с. 231].

Сюди ж можна віднести інформаційну концепцію розвитку особистості, у яких остання виступає як «інформаційний комплекс, що виокремлюється з сукупності соціальної інформації (ширшої, ніж властива суспільству в його даному стані, оскільки включає збережений минулий досвід і нежиттєздатні преадаптивні форми), що локалізується на базі біологічного індивіда». Соціалізація розглядається як процес вичленування та локалізації даного інформаційного комплексу. Суспільство як відкрита система, що самоорганізується, формується за допомогою соціалізації людей, речей,

відносин. Зовнішнім механізмом соціалізації виступає інтеракція, внутрішнім – структурація фрагментів інформаційного простору. Цю закономірність помічають прихильники розвитку природних мов, що відносять соціалізацію як процес і як результат не тільки до людей, а й до речей, відносин, соціальних форм. Світ людини і суспільства, на їхню думку, існує завдяки структурі, в основі якої лежить конфігурування інформації. Відтак суспільство є не союзом осіб, а найскладнішою формою тотальної структурації реальності, в якій соціалізація особистості постає як значущий, але приватний прояв глобального процесу.

Інтеракціоналістський підхід розглядає соціалізацію як соціальну взаємодію суспільства та індивіда. Суспільство через інститути та агентів соціалізації наділяє особистість певним набором соціальних властивостей, а особистість, отримуючи ці властивості і включаючись тим самим у суспільне життя, не тільки засвоює соціальні норми, перетворює соціальний досвід, що набуває, у власні установки, ціннісні орієнтації, звички, переконання, але також сприяє відтворенню та розвитку суспільних відносин. Наприклад, однією з найчастіше цитованих, є наступне визначення соціалізації «це ...весь багатогранний процес олюднення особистості, що включає в себе як біологічні передумови, так і саме входження індивіда в соціальне середовище і передбачає: соціальне пізнання, соціальне спілкування, оволодіння навичками практичної діяльності, включаючи як предметний світ речей, так і всю сукупність соціальних функцій, ролей, і обов'язків тощо» [32]. В. М. Піча визначає соціалізацію як процес інтеграції елементів соціального середовища з індивідуальними засадами особистості з метою формування у неї соціальних та духовних якостей, що сприяють її адаптації в суспільстві, з одного боку, та відтворення особистістю соціального середовища – з іншого. Сучасні вітчизняні дослідники характеризують соціалізацію як «розвиток і самореалізацію людини протягом усього життя в процесі засвоєння та відтворення культури суспільства» [47].

Даний підхід, що акцентує увагу на активності особистості, бере свій

початок від філософії (діяльнісний підхід) і не є новим, але для нас є важливим артикулювати соціалізацію саме як процес залучення індивіда до прийнятих у суспільстві та його підсистемах цінностей і норм.

Посередником соціальної взаємодії індивід – група – суспільство виступає культура, яку можна представити у вигляді соціального медіатора, за посередництва якого людина набуває своєї соціальної сутності. Саме у сфері культури відбуваються процеси, що впливають на процес соціалізації. Правомірним є той факт, що інтерпретація соціалізації присутня в класичних соціологічних визначеннях культури. Так, У. Томас вважав культурою матеріальні та соціальні цінності будь-якої групи (інститути, звичаї, установки, поведінкові реакції). У. Самнер, А. Келлер писали, що сукупність пристосувань людини для її життєвих умов і є культурою чи цивілізацією. К. Янг називає культурою форми звичної поведінки. Нарешті, звернемося до тези А. Шюца: «...наше знання про світ соціалізоване; соціальний світ від початку є світом значень» [12, с. 8]. У цьому формулюванні, на нашу думку, відображена сутність даного підходу. Сказати, що соціалізація є окультурення, засвоєння людиною соціальності та цивілізованості, отже, власне, просто звести одну проблему до іншої, визначити одне невідоме через інше. У просторі, що вибудовується координатними осями двох категорій: "Я" та "інші" проблема не може мати рішення. Не може, оскільки ми при цьому не беремо структуру, яка продукує значення як ціле. Людина існує як елемент соціуму, а соціум це не замкнена система; крім того, і людина і суспільство мають історію. А відтак термін соціалізація вживається стосовно не тільки індивідів, але також речей, явищ, процесів. Ми беремо його саме в цьому широкому значенні, тому що тільки так соціалізація, як комплексний, багатоскладний процес, може бути адекватно зрозуміла.

2. Стадії соціалізації та їх роль процесі гендерної ідентифікації особистості

Поняття соціалізації як процесу передбачає виділення її певних стадій. Залежно від позиції авторів та від тих критеріїв, які беруться за основу, це питання розглядається по-різному. У соціальній психології виділяють зазвичай три сфери, у яких відбувається соціальний розвиток особистості: діяльність, спілкування, самосвідомість, у яких проходить процес розширення, множення соціальних зв'язків особистості із зовнішнім світом. Позиція науковця у цьому відношенні полягатиме у тому, що провідну роль відіграє сфера діяльності (процес освоєння людиною різних соціальних ролей), який опосередковує сферу спілкування та сферу самосвідомості.

У структурному функціоналізмі, де акцент робиться на стабільність суспільства як соціальної системи, слідуючи Т. Парсонсу, як етапи соціалізації розглядаються адаптація та інтеріоризація соціальних ролей. П. Бергер і Т. Лукман, розглядаючи соціалізацію як конструювання соціальної реальності, виділяють її первинну та вторинну форми. Вирішальну роль при цьому відіграє саме первинна соціалізація, що проходить у сім'ї та найближчому колі родичів. «При первинній соціалізації немає жодних проблем з ідентифікацією, оскільки немає вибору значимих інших... Батьків не вибирають... Так як у дитини немає вибору значущих інших, її ідентифікація з ними виявляється квазіавтоматичною... Дитина інтерналізує світ своїх значущих інших не як один із багатьох можливих світів, а як єдиний можливий. Саме тому світ, що інтерналізується в цьому процесі набагато міцніше вкорінений у свідомості, ніж світи, що інтерналізуються в процесі вторинної соціалізації» [65, с.98].

Інший вид соціалізації забезпечують численні соціальні інститути, зокрема школа та інші освітні заклади. «Вторинна соціалізація є інтерналізацією інституційних або інституційно обґрунтованих світів. Вторинна соціалізація є набуттям специфічно-рольового знання, коли ролі прямо чи опосередковано пов'язані з поділом праці» [там само].

Іншими словами, у процесі первинної соціалізації людина набуває

якогось «базисного світу», і всі наступні кроки освітньої чи соціалізаційної діяльності так чи інакше мають узгоджуватися з конструктами цього світу. Відмінності між первинною до вторинної соціалізацією зумовлюють різницю в характеристиках сформованого ними результату. Основне серед них - це те, що первинна соціалізація не може відбуватися без емоційно зарядженої ідентифікації дитини з її значущими іншими, вторинна ж здебільшого може обійтися без такої і ефективно протікати лише на тлі взаємної узгодженості, яка є складовою будь-якої комунікації між людьми.

За ступенем досягнення результату або завершеності процесу соціалізації Н. Смелзер виділяє початкову, або ранню, що охоплює періоди дитинства, юності та молодості; і продовжену, чи зрілу, яка зачіпає етап зрілості та старості [32].

Слід зазначити, що довгий час вважалося, що соціалізація охоплює лише періоди дитинства та юності. Важливою особливістю сучасного етапу розробки даної проблематики стало те, що нині її вивчення однозначно поширюється на дорослість і навіть старість.

У дослідженнях з соціалізації дорослих, які активно йдуть з 60-х років, вказується на мінливість самого суспільства і підкреслюється, що за таких умов цей процес набуває «мобільного характеру». Так, Т. Бут зазначає: «..соціальні зміни можуть перетворити раніше сформовану соціалізованість на невдалу, і можливість знову досягти успіху в цьому плані залежить від здатності адаптуватися в умовах, що змінилися» [59]. У зв'язку з цим вводиться поняття «ресоціалізація» - зміна цінностей, норм і відносин людини, що стали недієвими, відповідно до нових соціальних приписів. На думку американського вченого К. Келлі, соціальне становлення людини є безперервним процесом ресоціалізації. Релігійна переорієнтація, вступ у політичну партію, ув'язнення, переїзд до іншої країни – усе це вимагає від індивіда зміни відносин, поглядів [там само].

Соціалізація дорослих відрізняється від соціалізації дітей. По-перше, соціалізація дорослих швидше змінює зовнішню поведінку, тоді як

соціалізація дітей формує базові ціннісні орієнтації. По-друге, перша розрахована те що, щоб допомогти людині набути певних навичок, друга ж більшою мірою має справу з формуванням мотивації поведінки. По-третє, дорослі можуть оцінювати норми, а діти здатні лише засвоювати їх. По-четверте, соціалізація дорослих часто передбачає розуміння того, що між чорним і білим існує безліч відтінків сірого кольору. Наприклад, набуття політичної (отримання паспорта та права голосувати, а також бути обраним), економічної (влаштування на роботу) та соціальної (одруження та створення власної сім'ї, відокремлення від батьків та набуття статусу батька) самостійності означає якісний кордон між двома етапами соціалізації-ранньою соціалізацією дітей та продовженою соціалізацією дорослих.

У науці існує багато підходів періодизації соціалізації. Найбільш адекватним підходом із позицій мети дослідження, на нашу думку, є підхід, який пов'язує цей процес із відповідними життєвими циклами особистості, запропонованими Е. Еріксоном [66].

Усього Е. Еріксон виділяє вісім фаз розвитку «Я».

Перша фаза – дитинство. Головне завдання - виробити у дитини несвідоме почуття базової довіри до навколишнього світу. Це передбачає спільні дії немовляти та батьків. Дитина потребує емоційного тепла, батьки відчують потребу опікуватися дитиною. Збіг цих двох потреб забезпечує результат. Якщо «базова довіра» не виникає, у немовляти розвиваються почуття «базової недовіри» до навколишнього світу, тривожність, яка у дорослої людини проявляється у формі замкнутості, відстороненості.

Друга фаза – раннє дитинство. На цій фазі у дитини формується почуття автономності та самоцінності або їх протилежність – сором і сумнів. На цій стадії закладаються такі риси майбутньої особистості, як почуття відповідальності та повага до дисципліни.

Третя фаза - ігровий вік (5-7 років) формує почуття ініціативи, бажання зробити щось. Якщо це бажання не реалізується, виникає відчуття провини. У процесі гри з однолітками дитина освоює різні ролі дорослого світу. На цьому

етапі формується почуття справедливості.

Четверта фаза – шкільний вік. Розвивається здатність досягати поставленої мети. Найважливішими цінностями стають компетентність та ефективність. У протилежному випадку у дитини з'являється почуття неповноцінності, яке виникає зі свідомості своєї неуспішності у вирішенні якихось завдань, пов'язаних, насамперед, із навчальною діяльністю.

П'ята фаза – юність. Розвивається почуття власної неповторності та індивідуальності, у протилежному випадку виникає особистісна невизначеність, дифузне «я». Діапазон виконуваних ролей значно розширюється, але молода людина не засвоює їх відразу, а вибирає та змінює залежно від ситуації, як би приміряє, пробує їх. Ролі дорослих молодь сприймає через інформацію про світ старших поколінь та через штучне наслідування діяльності дорослих. На цій фазі активно формуються самосвідомість та нове відчуття часу.

Шоста фаза – молодість. Основна її характеристика - поява потреби та здатності до інтимної, психологічної близькості з іншою людиною. Її альтернатива – почуття ізоляції та самотності.

На сьомій фазі – дорослості – розвивається творча діяльність, почуття продуктивності. Вони проявляються у праці, у турботі про інших людей, дітей, потреби передавати їм свій досвід. У протилежному випадку виникає відчуття стагнації.

Завершальна, восьма фаза характеризується появою почуття виконаного обов'язку, задоволеності життям, або народжується почуття розчарування [66, с. 108].

Для кожної стадії життєвого циклу характерна специфічна задача, яка висувається суспільством. Воно визначає також зміст розвитку на різних етапах життєвого циклу. Однак вирішення цього завдання, згідно Е. Еріксону, залежить і від вже досягнутого рівня психомоторного розвитку індивіда, і від загальної духовної атмосфери суспільства, в якому цей індивід живе. Розв'язання кожного з цих завдань зводиться до встановлення певного

динамічного співвідношення між двома крайніми варіантами задач циклу. Розвиток особистості – результат боротьби цих крайніх можливостей, яка не згасає при переході на наступну стадію розвитку. Ця боротьба на новій стадії розвитку придушується рішенням нової, більш актуальної задачі, але незавершеність дається взнаки в періоди життєдайних невдач. Досягнення кожної стадії рівноваги знаменує собою придбання нової форми еґо-ідентичності і відкриває можливість включення суб'єкта у ширше соціальне оточення.

Важливим моментом у концептуальному аналізі проблематики соціалізації є структурно-функціональний аналіз даного процесу, сфокусований на дослідженні механізмів соціалізації, який можна визначити як сукупність засобів і методів, що забезпечують процес наслідування та перетворення соціокультурного досвіду певного соціуму.

Узагальнюючи існуючі погляду, Кравець В. П. виділяє п'ять основних механізмів соціалізації: традиційний, інституційний, стилізований, міжособистісний та рефлексивний [29].

Традиційний механізм соціалізації є стихійним засвоєнням людиною норм, еталонів поведінки, поглядів, які характерні для його сім'ї та найближчого оточення (сусідського і професійного), і в який переломлюється вся соціальна реальність конкретного суспільства. Це засвоєння некритичного сприйняття панівних стереотипів, які не завжди повністю відповідають суспільно схвалюваним.

Інституційний механізм соціалізації, як впливає з самого терміна, здійснюється у процесі взаємодії людини з інститутами суспільства. З погляду соціології, що розглядає будь-яку соціальну спільність як функціонально обумовлене об'єднання людей, які мають спільні інтереси, культурні цінності, стійкі взаємини, систему внутрішньої та зовнішньої комунікації та ін., сутність (потенціал) будь-якого інституту соціалізації можна визначити як специфічне соціокультурне утворення, що інтегровано представляє суспільні цінності та забезпечує реальні можливості задоволення різноспонних індивідуальних,

групових та суспільних потреб та інтересів. Соціальні інститути можуть бути як спеціально створеними для соціалізації (освіта і виховання), так і такими, що реалізують соціалізуючі функції паралельно зі своїми основними функціями (виробничі, громадські, клубні та інші структури, а також засоби масової комунікації). У процесі взаємодії людини (соціальних груп) з різними інститутами, соціалізації відбувається у вигляді накопичення нею відповідних знань та досвіду соціально схвалюваної поведінки. Так, наприклад, ЗМІ впливають на соціалізацію не тільки за допомогою трансляції певної інформації, але й через певні зразки, які реалізуються в поведінці героїв книг, кінофільмів, телепередач.

Стилізований механізм соціалізації діє також в рамках певної субкультури. Під субкультурою розуміється комплекс морально-психологічних рис та поведінкових проявів, який типовий для людей певного соціального чи культурного прошарку та визначає їхній стиль життя. Це можуть бути етнічні, вікові, професійні (корпоративні) та інші субкультури.

Субкультура, зазвичай, легко виявляється, бо проявляється у низці зовнішніх проявів – поведінці та спілкуванні, мові, зовнішньому вигляді, способах вільного проведення часу. Субкультура впливає на процес соціалізації такою мірою, наскільки впливовими є її агенти.

Слід звернути увагу, що роль стилізованого механізму соціалізації зростає в перехідні періоди розвитку суспільства, коли відбувається переоцінка, радикальна зміна суспільної системи цінностей загалом. У таких умовах субкультури стають основним способом самоідентифікації та інтеграції до груп, настільки необхідних для молоді.

Міжособистісний механізм соціалізації діє у процесі спілкування людини з суб'єктивно значущими йому особами. Такими можуть бути батьки (у будь-якому віці), улюблений учитель, значимий дорослий та ін. У процесі спілкування йде ідентифікація (ототожнення) з конкретно людиною. Природно, що значні особи можуть бути членами тих чи інших інститутів суспільства, що впливають на людину, а якщо це однолітки чи колеги, то вони

можуть бути носіями вікової чи професійної субкультури [20].

Вплив всіх названих механізмів іноді більшою мірою, інколи ж мінімально опосередковується рефлексією, тобто внутрішнім діалогом, у якому людина розглядає, оцінює, приймає чи відкидає ті чи інші цінності, властиві різним інститутам суспільства, сім'ї, одноліткам, значимим особам. Іншими словами, людина може формуватися і змінюватися в результаті усвідомлення та переживання тієї реальності, в якій вона живе, свого місця в ній та самого себе.

Погоджуючись із думкою І. С. Кона, що «...процес втілення соціального в індивідуальне підпорядкований не лише соціальним, а й психологічним закономірностям», проведемо аналіз наявних позицій з цієї проблематики. Слід підкреслити, що в даний час механізм соціалізації досліджено, головним чином з позицій соціальної психології, де за основу береться формування поведінкових установок (аттитюдів) [47].

Відносна одностайність і зарубіжних та вітчизняних дослідників спостерігається щодо визначення соціальної ідентифікації – процесу ототожнення індивідом себе з іншими людьми, їх групами та об'єднаннями, який уможливорює оволодіння ними нових видів соціальної діяльності, соціальних норм та цінностей.

Ідентифікація має величезне значення для формування особистості, для її самовизначення, несе велике смислове навантаження, оскільки з одного боку, допомагає індивіду орієнтуватися в складній мережі людських взаємин, у соціальному просторі в цілому, а з іншого – відчувати себе більш впевнено і захищено. При цьому існує можливість ідентифікації не тільки з групою, до якої він належить, але і з тією, до якої він хотів би належати. Людина- істота наділена свідомістю, тому її приналежність до якогось конкретного середовища не може фатально прирікати його на спосіб думок і поведінки, характерний для цього оточення. Однак, незважаючи на це, виборче ставлення особистості до зовнішнього світу об'єктивно обмежене, оскільки для культурної доби, для суспільства, соціальних груп та для індивіда завжди існує

історично певний поріг вибору.

Лавриченко Н.М. пропонує три рівні соціальної ідентичності: загальнолюдський, груповий (усвідомлення своєї приналежності до спільностей середнього рівня) та індивідуальний (рівень усвідомлення власної неповторності) [32, с. 213].

Останнім часом соціологи почали говорити і про зворотний процес – деідентифікацію. І якщо соціокультурну ідентифікацію справедливо порівнюють із дзеркалом, дивлячись у яке людина пізнає і дізнається самого себе, то при деідентифікації «людина ніби перестає відбиватися в дзеркалі суспільства і втрачає здатність поводитися так, щоб реакція зовнішнього світу відповідала його намірам та очікуванням». На думку Ільїної Ю. М. це невідповідність соціалізації об'єктивного і суб'єктивного процесу, що склалася в даному суспільстві, називає соціалізацією, що відхиляється, яка веде до незрілої, вимушеної ідентичності [24].

Інший процес, що часто згадується – механізм інтерналізації – процес освоєння індивідом або групою людей соціальних цінностей, норм, уявлень, установок, стереотипів, що належать тим, з ким він або вони взаємодіють.

У західних концепціях поняття соціалізації розглянуте значно ширше. Наприклад, аналізуючи його вони розмежовують поняття «інтерналізація» та «ідентифікація». Так, перше є значно ширшим і передбачає суб'єктивне присвоєння ідентичності (ідентифікацію). У вітчизняній соціології та соціальній психології, на відміну від західних теорій, найбільш уживаним є термін «інтеріоризація» - процес переходу від зовнішньої реальної дії до внутрішнього ідеального «...процес інтеріоризації полягає не в тому, що зовнішня діяльність переміщується в передбачуваний внутрішній «план свідомості»; це - процес, у якому цей внутрішній план формується».

Між поняттями «інтерналізація» та «інтеріоризація» існує певна спільність: обидва передбачають переведення зовнішніх щодо індивіду процесів та явищ у внутрішній план. Однак між ними існують і значні відмінності, серед яких, по-перше, переважне застосування поняття

«інтерналізація» саме як процесу засвоєння соціальних статусів і соціальних ролей, тоді як термін «інтеріоризації» застосується до засвоєння як соціальних, так і інших видів діяльності, що не переслідують соціальних цілей та інтересів. Тобто інтеріоризація має більш універсальний характер. По-друге, інтеріоризація передбачає не просто переведення зовнішнього у внутрішнє, а й формування внутрішнього плану, а отже, вона впливає на формування особистості загалом, включаючи розвиток психіки індивіда [60].

Діалектично протилежним процесу інтеріоризації є процес екстеріоризації, який передбачає зовнішній прояв внутрішніх процесів інтеріоризації та інкультурації. Єдність цих протилежних процесів виявляється у соціалізації людини, яка здійснюється як єдність інтеріоризації та екстеріоризації індивідами своєї соціальної природи. Низка авторів пропонує цей двоєдиний процес позначити терміном «персоніфікація», під яким розуміє складний і суперечливий процес взаємодії факторів, що соціалізують і регулюють поведінку особистості, з різними типами свідомо-психічних та ідеологічних процесів, властивостей і відносин [1; 12].

Таким чином, внутрішній механізм соціалізації можна представити у наступній схемі: ідентифікація – інтеріоризація – інкультурація – екстеріоризація.

У вітчизняній соціології провідну роль у поясненні механізмів соціалізації відіграє диспозиційна теорія особистості [16]. Прихильники такої позиції виділяються чотири рівні в ієрархії диспозицій, що детермінуються ієрархією потреб. Фіксовані установки, що формуються з урахуванням вітальних потреб, становлять перший рівень, концепція якого відображає сучасне розуміння «Ід» З. Фрейда. Другий рівень становлять установки, що формуються в малих групах, що свідчать про включеність індивіда в мікросередовище. Третій рівень становлять базові соціальні установки, що фіксують спрямованість інтересів особистості щодо конкретної сфери соціальної активності. Четвертий рівень диспозицій утворюють системи ціннісних орієнтації, які в сукупності виражають ставлення особистості до

цілей життєдіяльності. Як підкреслює при цьому автор, інтереси виступають основною сполучною ланкою між реальним суспільним становищем індивіда та відображенням цього положення у його свідомості. Такий підхід дозволяє адекватно розглядати процес соціалізації щодо динаміки системи інтересів. Соціальний інтерес стає для нас, таким чином, базовим елементом у побудові теорії соціалізації.

Потреба – у найзагальнішому значенні цього слова можна розглядати як певну потребу суб'єкта в чомусь, у певній сукупності зовнішніх умов його буття. Потреба постає як первинна детермінанта соціальної активності, що виникає у зв'язку з порушенням рівноваги у взаємодії людини із середовищем проживання, тобто потребу можна розуміти як об'єктивно існуюче протиріччя між соціальним суб'єктом та умовами його життєдіяльності.

Реалізуючись у поведінці, вітальні потреби (первинні установки) коригуються щодо реальних можливостей задоволення індивідом. Як правило, в сучасному суспільстві задоволення первісних потреб не здійснюється безпосередньо, а є результатом досить складного ланцюжка відносин. Слід зазначити, що не тільки сприйняття людиною своїх потреб, але, значною мірою, та їх зміст, інтенсивність залежить від усвідомлюваних нею потенційних можливостей задоволення. У цьому сенсі вітальні потреби теж соціалізуються, що призводить до їх досить суттєвої модифікації.

Усвідомлення потреби є основою формування мотивації. Мотиваційна установка у згорнутому вигляді містить уявлення особистості щодо суспільно-прийнятних способів реалізації потреб, крім того, що особливо важливо, включає глибоку інтеріоризацію пропонованого соціумом особистості набору установок, що програмують її поведінку з приводу задоволення потреб.

Інтерес інтегрує уявлення особистості про її потреби, перспективні шляхи їх задоволення, оцінку соціальних умов, інтеріоризовані норми та установки. Сформована на його основі базова установка виступає головним змістовним елементом установки поведінкової, що включає й інші типи установок, як інтегроване ціле. Корекція останньої розглядається у рамках

«установчого» механізму, через взаємодію первинних, мотиваційних, ціннісних, базових, за ключової ролі останніх, так і з боку складніших особистісних структур: можна говорити про контроль поведінкової установки потребою, мотивацією, інтересом, цінністю.

Цінність містить у собі, у згорнутому вигляді, кінцеве ставлення людини до світу. При цьому, як цілі особистості можуть бути різного ступеня спільності, так і цінності можуть носити конкретний або яскраво виражений абстрактний характер. Власне, діалектикою цінностей визначається спрямованість особистості.

Ціннісна установка виступає поведінковою іпостассю цінності. Вона може, як безпосередньо визначати вчинки особистості, так і впливати на інші елементи поведінкової установки. У той же час, базова установка впливає на неї як стабілізуючий фактор, повертаючи особистість до реальності зі світу неминуче набувають характеру абстракцій цінностей.

Соціалізація кожної людини відбувається за допомогою названих вище механізмів. Однак у різних статевих, соціально-культурних і професійних груп і у конкретних людей співвідношенні ролі механізмів соціалізації різні і часом істотні.

З позиції проблеми, що досліджується в роботі, провідним механізмом соціалізації можна вважати сім'ю. Вона надає соціалізуючий вплив на особистість за допомогою нормативного та інформаційного впливу. Саме сім'я є первинним джерелом соціалізації, і саме сім'я насамперед дає можливість сформуватися індивіду як соціально-компетентній особистості [6; 9; 14 та ін.].

У понятті соціалізації, як воно склалося сьогодні, підкреслюється соціальна детермінація формування людини, перетворення індивіда на особистість, включення її в суспільне життя. Змістом соціалізації є передача соціального досвіду, накопиченого попередніми поколіннями, соціальне спадкування, способи здійснення та присвоєння якого трансформуються у розвитку суспільства.

Висновок до розділу 1.

1. Соціалізація – складний та динамічний процес входження людини у суспільство, під час якого вона засвоює його правила, норми, культурні цінності, в тому числі і ті, які приписуються їй як представнику певної статі. Дана проблематика давно цікавила представників різних наукових напрямків – соціології, педагогіки, психології тощо. Нині у літературних джерелах можна знайти цілу низку підходів, які так чи інакше відображають ці позиції, але все ж всіх їх можна об'єднати у декілька основних груп:

- теорії, представники яких обстоюють т. з. *суб'єктно-об'єктний підхід* (Г. Тард, У. Джеймс, М. Вебер, П. Сорокін, Р. Мертон та багато інших). Вони переконані, що соціалізація як спосіб пристосування (адаптації) до навколишнього соціального середовища триває протягом усього життя людини, залежить від зовнішніх обставин, а сама людина мало може впливати на цей процес.

- *суб'єктно-суб'єктні* теорії (Ч. Х. Кулі, У. І. Томас, Дж. Г. Мід, Н. Смелзер, Е. Фромма, В. Франкл, Д. Дьюї) визнають пріоритет активності індивіда в процесі його соціалізації і саме ця активність визначає свій підхід до аналізу її процесу та механізмів. Особистість при такому розумінні є одночасно і об'єктом, і суб'єктом соціальної взаємодії. Крім того, виділяються активна та пасивна складові соціалізації.

- *інтеракціоністські* концепції (У. М. Уентворт та ін.) розглядають соціалізацію як соціальну взаємодію суспільства та індивіда. Суспільство через інститути та агентів соціалізації наділяє особистість певним набором соціальних властивостей, а особистість, отримуючи ці властивості і включаючись тим самим у суспільне життя, не тільки засвоює соціальні норми, перетворює соціальний досвід, що набуває, у власні установки, ціннісні орієнтації, звички, переконання, але також сприяє відтворенню та розвитку суспільних відносин.

2. Більшість дослідників, які працюють у даному напрямку хоч і мають певні розбіжності, але все ж підтримують думку про те, що соціалізація

– стадіальний процес і кожного етапу життєвого циклу характерна специфічна задача, яка висувається суспільством, виконання якої забезпечується використанням цілої низки механізмів: традиційного, інституційного, стилізованого, міжособистісного та рефлексивного.

3. В процесі соціалізації відбувається соціальна ідентифікація особистості – процес ототожнення індивідом себе з іншими людьми, їх групами та об'єднаннями, який уможливорює оволодіння ними нових видів соціальної діяльності, соціальних норм та цінностей. Окрім всього іншого людини ідентифікує себе з представниками своєї статі та засвоює ті ролі, яке їй приписує суспільство.

РОЗДІЛ 2. СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АНАЛІЗ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У СІМ'Ї

2.1. Гендерна соціалізація: категоріальний аналіз

Аналіз проведених в останні десятиліття досліджень із проблеми статевої диференціації показує, що на даний момент не існує інтегральної теорії статевого розвитку людини. Категорія статі – одна з найскладніших психологічних, історико-культурних, соціальних, біологічних та клінічних проблем, що має міждисциплінарний характер, і вирішити її можна лише комплексно.

Статева/гендерна соціалізація є частиною загального процесу соціалізації [1; 12; 16; 17 та ін.]. І якщо остання розглядається, з одного боку, як процес адаптації та інтеграції людини в суспільстві, а з іншого – як процес саморозвитку та самореалізації особистості в соціальному середовищі, то і при вивченні даної проблематики слід враховувати обидві ці тенденції. Таким чином, статева/гендерна соціалізація включає два взаємопов'язані процеси. По-перше, це засвоєння індивідом соціального досвіду, психосексуальних установок та ціннісних орієнтації, певних способів поведінки та діяльності, властивих представникам тієї чи іншої статі. По-друге, це процес формування

статевої самосвідомості (статевої ідентичності). Він включає пізнання своєї подібності та відмінностей з представниками своєї та протилежної статі; емоційну оцінку себе як представника певної статі та самоствердження себе у цій ролі. Активна особистість, прагнучи свободи та незалежності, розширює свій особистий досвід та забезпечує реалізацію своєї індивідуальності; при цьому індивід може тією чи іншою мірою відходити від статевого еталона. Якщо такі відхилення накопичуються у певних соціальних групах, то відбувається розхитування статевих нормативів і намічається тенденція їх поступового перетворення. Останні десятиліття у суспільстві чітко простежуються зміни, що стосуються даних питань.

Говорячи про гендерну соціалізацію, насамперед, необхідно розкрити поняття «гендер». Нині загальновизнаним вважається такі визначення даного терміну. Гендер (gender - англ. рід, найчастіше граматичний) – поняття, що використовується в соціальних науках для відображення соціокультурного аспекту статевої приналежності [43, с. 96]. На відміну від української мови англійська мова вкотре межує з поняттям соціальної статі («gender») та біологічної, («sex»). Обидва поняття використовуються для проведення так званої горизонтальної соціостатевої стратифікації суспільства на відміну від вертикальних класової, станової тощо стратифікації. Sex і gender знаходяться на протилежних полюсах у житті людини. Так, перший є стартовою позицією, з нею людина народжується; він детермінований біологічними факторами: гормональним статусом, особливостями протікання біохімічних процесів, генетичними відмінностями, анатомією. Gender ж – це показник соціалізації людини у суспільстві відповідно до її статевої приналежності.

Вперше відмінність понять «стаття» і «гендер» було позначено психологом Р. Столлером у 1968 році. Пізніше (1972) цю ідею підтримали феміністські антропологи. Вивчаючи різні суспільства, вони виявили значну різницю у розумінні чоловічих та жіночих ролей, позицій, рис характеру, коротше, у розумінні того, що є чоловік і жінка у тому чи іншому суспільстві. Вперше цього звернула увагу у середині століття М. Мід. У 1972 році

з'являється книга, що стала досить швидко знаменитою «Жінка, культура і суспільство», що вийшла під редакцією М. Розальдо і Л. Ламфере. Стаття Ш. Ортнер «Чи співвідноситься жіноче з чоловічим так само, як природне з культурним?» надалі викликала бурхливі дискусії. У цій роботі наголошується на тому універсальному факті, що репродуктивна роль жінок не враховується при визначенні її соціального статусу в суспільстві і що жінки витіснені зі сфери соціального у сферу приватного, тому що вони асоціюються з природним, а не соціальним [50].

Мабуть, однією з перших робіт, у якій з'явилася досить чітко проголошена відмінність понять «стать» та «гендер», стала робота Р. Рабін. Використовуючи методи психоаналізу і структурної антропології, авторка вивчала символічне значення факту обміну жінок між чоловіками в так званих примітивних суспільствах. В результаті вона дійшла висновку, що саме обмін жінками між племенами відтворює чоловічу владу та структуру гендерної ідентичності, за яких жінки оцінюються як біологічні істоти та належать виключно до сімейної сфери. На основі цього конструюється «...статевогендерна система як набір певних угод». Іншими словами, гендерна система, яка конструює дві статі як різні, нерівні і навіть взаємодоповнюючі, є фактичною системою влади та домінування, мета якої – концентрація матеріального та символічного капіталу в руках батьків [63].

Далі слід згадати роботу психолога Р. Унгер «Про редефініцію понять полігендер», де вона запропонувала використовувати слово *sex* тільки по відношенню до спеціальних біологічних аспектів людини, а термін «гендер» тільки при обговоренні соціальних, культурних та психологічних аспектів, які відносяться до рис, норм, стереотипів, ролей, які вважаються типовими і бажаними для тих, кого суспільство визначає як жінок або чоловіків [там само].

Наступною важливою для становлення гендерної теорії роботою була книга А. Річ «Материнство як досвід та інститут». У результаті вона робить висновок, що гендер – своєрідна система, взаємопов'язана з іншими владними

(стратифікаційними) категоріями. Таким чином, гендер у неї стає частиною складної мережі владних компонентів [62].

Проблема статі виникає разом з людиною і по-різному простежується у всіх культурах різних епох. Так, в архаїчних товариствах з доопераційною економікою, особливо з мисливсько-збиральним укладом, народження дівчинки віталось меншою мірою, ніж у землевласницьких культурах, де вже з'являється моногамна сім'я та жіноча праця (відтворення роду, виходжування, виховання тощо) отримує більш високу оцінку. В історії різних культур відомі також випадки, коли дітей певної статі просто умертвляли при народженні. Наприклад, у Японії в селах аж до початку 20 століття зберігалася традиція умертвіння новонароджених хлопчиків, тому що їх не можна було, на відміну від дівчаток, вигідно продати в місто або видати заміж. Бедуїни та ескімоси навпаки, позбавлялися дівчаток, оскільки вважали, що чоловіків має бути більше. Причому материнський інстинкт у цих і багатьох подібних випадках грубо придушувався груповим інтересом і міфологічними уявленнями [47].

Вже з народження людина стає об'єктом системи: у традиційних суспільствах відбуваються символічні пологові обряди, які різняться залежно від того, якої статі народилася дитина; колір одягу, колясок, набір іграшок новонародженого у багатьох суспільствах так само визначено його статтю. Проведені дослідження показують, що новонароджених хлопчиків більше годують, натомість із дівчатками більше розмовляють. У процесі виховання сім'я (в особі батьків та родичів), система освіти (в особі вихователюк дитячих установ та вчителів), культура в цілому (через книги та засоби масової інформації) впроваджують у свідомість дітей гендерні норми, формують певні правила поведінки та створюють уявлення про те, хто є «справжній чоловік» і який має бути «справжня жінка». Згодом ці гендерні норми підтримуються за допомогою різних соціальних механізмів (наприклад, стереотипи у ЗМІ, традиції, звичаї, право тощо).

Суть гендера полягає в тому, що крім біологічних відмінностей між людьми існують поділ їхніх соціальних ролей, форм діяльності, відмінності у

поведінці та емоційних характеристиках. Антропологи, етнографи та історики давно встановили відносність уявлень про «типово чоловіче» або «типово жіноче»: те, що в одному суспільстві вважається чоловічим заняттям (поведінкою, рисою характеру), в іншому може визначатися як жіноче. Ще в 30-ті роки відомий американський фахівець в галузі антропології М. Мід показала, як по-різному у вивчених нею суспільствах визначалися ролі матері та батька, позиції чоловіків і жінок у суспільній ієрархії. Більше того, уявлення про чоловіче та жіноче дуже варіативні. Так, автор зазначала: «Якщо якості темпераменту, які ми вважаємо жіночними – пасивність, чуйність, любов і ніжність до дітей, можуть бути представлені як чоловічий зразок в одному племені, а в іншому не приймаються як більшістю жінок, так і більшістю чоловіків, то у нас немає жодних підстав вважати такі аспекти поведінки обумовленими біологічною статтю» [16, с. 140].

Різноманітність соціальних характеристик людей, що відзначається у світі, дає змогу зробити висновок про те, що біологічна стать не може бути поясненням відмінностей їх соціальних ролей, що існують у різних суспільствах. Таким чином виникло поняття «гендер», що означає сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство наказує виконувати людям залежно від їхньої біологічної статі. Відтак, не біологічна стать, а соціокультурні норми визначають зрештою психологічні якості, моделі поведінки, види діяльності, професії жінок і чоловіків. Бути в суспільстві чоловіком або жінкою означає не просто володіти тими чи іншими анатомічними особливостями, а й виконувати ті чи інші запропоновані нам гендерні ролі.

Отже, соціальна стать (гендер) формує те середовище, в якому живе людина, культура конкретного суспільства в даний історичний проміжок часу. Наприклад, якщо порівняти американську і українську жінку кінця ХХ-початку ХХІ століття, то ми помітимо чимало відмінностей у менталітеті, системі цінностей тощо. Американка – незалежна і самостійна, з діловими якостями, що робить професійну кар'єру, яка дбає про особистий успіх. Сім'я

та діти не заважають її самореалізації. Українка – альтруїстка, живе успіхами дітей та чоловіка, сімейні цінності займають чільне місце в її житті, професійне зростання та кар'єра для неї менш важливі, ніж добробут сім'ї. Згідно з соціологічними опитуваннями, у більшості українських жінок у шкалі уявлень про щастя сьогодні на першому плані стоять діти, сім'я; на другому – влаштований побут, кохання, чоловік; на третьому – улюблена робота та її поєднання із сімейними інтересами; на четвертому – впевненість у собі та необхідність бути корисною людям; на п'ятому – кар'єра [18]. Даний приклад показує, що американка і українка, маючи одну і ту ж біологічну стать, але гендер у них різний. Аналогічна відмінність буде і в американських та українських чоловіків.

Кожен історичний період часу, а також конкретні соціально-політичні умови мають свої статево-рольові стереотипи, моделі поведінки, гендерний образ, створюваний культурними нормами даного історичного періоду. Наприклад, якщо порівняти сучасну жінку кінця 20–початку 21 ст. і жінку 18–19 ст., то можна знайти багато відмінностей у жіночих образах, незважаючи на обмеженість рамками однієї країни, одного культурного поля. Так, раніше дівчаток виховували згідно з традиційними ролями – мами, дружини, трудівниці тощо. Їх, якщо батьки навіть мали таку можливість, навчали мовам, танцям, гарним манерам, навчали «жіночності», тоді як у хлопчиків акцент ставився на навчання наук, військовому мистецтву та властивостям «чоловічого характеру», таким як честь, доблесть, хоробрість, мужність тощо і те саме слово «честь» означало для дівчат – вірна дружина, віддана подруга, любляча і ласкава мати, тоді як для юнаків воно асоціювалося з порядністю, чесністю, шляхетністю, обов'язком, захистом сім'ї та батьківщини. На початку 20 ст., коли жінки отримали право на освіту, ситуація дещо змінилася, хоча і не одразу. Так, найчастіше навчання було роздільним (жіночі та чоловічі гімназії), де наголос у вихованні та освіті робився на статевих відмінностях. І тільки. Лише декілька десятиліть тому це питання набуло більш демократичних рис. Сучасні юнаки та дівчата стають все більш однаковими та

схожими як у зовнішньому вигляді, так і у поведінці та характері. Прагнучи стати сильною і рівною чоловікові, жінка стала втрачати найголовнішу якість своєї статі – жіночність, яка зовсім не означає слабкість, але дає шанс на інакшість, право на відмінність, на своє, жіноче світовідчуття та світорозуміння.

Таким чином, уявлення про типово чоловіче і типово жіноче змінюються навіть в історії одного і того ж суспільства.

Отже, гендер – це сукупність соціальних репрезентацій, культурна маска статі, те, що ми думаємо про стать у межах наших соціокультурних уявлень. Для коректного визначення співвідношення людини і статі, можна зазначити що і є лише гендер, тобто те, що стало статтю у процесі його соціалізації [51].

У сучасній гендерології виділяють три основні теорії гендера: 1) теорія соціального конструювання; 2) гендер як стратифікаційна категорія; 3) гендер як культурна метафора [12].

Теорія соціального конструювання гендерів. У рамках цього поняття гендер розуміється як організована модель соціальних відносин між жінками та чоловіками, що конструюється основними інститутами суспільства. Цей підхід ґрунтується на двох постулатах: 1) гендер конструюється за допомогою соціалізації, поділу праці, системою гендерних ролей, сім'єю, засобами масової інформації; 2) гендер будується і самими індивідами – на рівні їх свідомості (тобто гендерної ідентифікації), прийняття заданих суспільством норм та підлаштування під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки тощо).

Гендер як стратифікаційна категорія – структура чи процес, серед інших стратифікаційних категорій, як-от клас, раса, вік тощо.

Гендер як культурна метафора. Метафора статі виконує роль культурного символу і, отже, постає як культурно-формуючий фактор.

Таким чином, «гендер» розуміється як соціокультурний конструкт, що зумовлює через певну систему виховання та культурні норми психологічні якості, здібності, види діяльності, професію представників різних біологічних

статей [51].

Найбільш значущою з позиції проведеного дослідження є формування теорії гендерної соціалізації, сконструйованої з основ теорії соціального конструювання і теорії гендера як культурної метафори. Вона має свої визначені особливості. Перша відмінність у тому, що особистість представляється як дещо пасивна істота, яка сприймає, засвоює культурну даність, але з створює її сама. Ідея конструювання, навпаки, наголошує на діяльнісному характері засвоєння досвіду, коли суб'єкт створює гендерні правила та гендерні відносини, а не тільки засвоює та відтворює їх. Друга відмінність полягає в тому, що гендерне відношення розуміється як відношення нерівності, де домінуючі позиції займають чоловіки.

Прихильники цієї теорії Е. Гофман, К. Вест, Д. Зіммерман під гендером розуміють «організовану модель соціальних відносин між жінками та чоловіками, що конструюється основними інститутами суспільства».

Отже, гендер будується лише на рівні свідомості індивіда (тобто гендерної ідентифікації), прийнятті сформованих суспільством систем гендерних ролей і підлаштовування під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки тощо) та конструюється у процесі соціалізації.

Конструювання гендера в процесі соціалізації здійснюється основними інститутами через трансляцію уявлень, що сформувалися в культурі, про те, як слід поводитися хлопчику і дівчинці, юнакові і дівчині, які особистісні якості повинні мати чоловіки і жінки.

Звичайно, провідну роль у цьому процесі відіграє сім'я, найближче оточення, засоби масової інформації.

Інакше кажучи, гендер конструюється через певну систему соціалізації, поділу праці та прийняті у суспільстві культурні норми, ролі та стереотипи. С. Лобер, С. Фаррел вказують, що «гендер передбачає чотири групи характеристик: біологічну стать; статево-рольові (гендерні) стереотипи; статево-рольові норми; статево-рольову ідентичність» [59].

Під біологічною статтю мається на увазі біологічні відмінності між

людьми, що визначаються генетичними особливостями будови клітин, анатомо-фізіологічними характеристиками та дітородними функціями. У той час як саме поняття «гендер» вказує на соціальний статус та соціально-психологічні характеристики особистості, які пов'язані зі статтю та сексуальністю, але виникають у взаємодії з іншими людьми. У гендерних дослідженнях виділяється ряд термінів, які безпосередньо вказують на соціокультурні аспекти у відмінності чоловічого та жіночого.

Гендерна ідентичність – це особливий вид соціальної ідентичності, що існує в самосвідомості людини в єдності з уявленнями про професійний, сімейний, етнічний, освітній і т. п. статус чоловіка і жінки в суспільстві.

Горностай П. П. вважає, що гендерну ідентичність можна представити у вигляді системи, яка включає різні елементи:

- когнітивний - уявлення про свою відповідність чи невідповідність тієї чи іншої моделі маскулінності чи фемінності;
- емоційний – переживання подібної відповідності чи невідповідності гендерним нормам;
- вольовий – готовність до активних дій у плані створення моделі власної гендерної поведінки [16, с. 133].

Галустьян Ю. М. описує три кроки на шляху пізнання людиною власної ідентичності: соціальна категоризація - упорядкування соціального оточення в термінах угруповання особистостей способом, який має сенс для індивіда; соціальна ідентифікація - процес, з якого індивід поміщає себе у ту чи іншу категорію; соціальна ідентичність - отримання певного результату - повного соціального ототожнення індивіда [12].

Гендерна (статеворольова) ідентичність – різновид соціальної ідентичності. «Статева ідентичність ґрунтується, з одного боку, - писав І. С. Кон, на соматичних ознаках (образ тіла), а з іншого – на поведінкових і характерологічних властивостях, що оцінюються за ступенем їх відповідності або невідповідності нормативному стереотипу маскулінності або фемінінності. Причому, як і всі інші самооцінки, вони багато в чому походять від оцінки

дитини оточуючими. Всі ці характеристики багатовимірні і часто неоднозначні. Вже в дошкільнят часто виникає проблема співвідношення статеворольових орієнтації дитини, тобто оцінки ними ступеня своєї маскулінності – фемінінності, та її статеворольових переваг» [10]. Зазимко О. вважає, що статева приналежність – це перша категорія, в якій дитина осмислює своє власне "Я". У будь-якому суспільстві від різностатевих дітей чекають різної поведінки та по-різному поводяться з ними, відповідно до цього хлопчики та дівчатка поводяться по-різному [21].

Первинна гендерна ідентичність, усвідомлення своєї статевої приналежності, формується у дитини вже до півтора року, складаючи найбільш стійкий, стрижневий елемент її самосвідомості. З віком обсяг та зміст цієї ідентичності змінюється. Дворічна дитина знає свою стать, але ще не вміє обґрунтувати цю атрибуцію. У три-чотири роки діти вже усвідомлено розрізняють стать оточуючих людей, але часто асоціюють його з випадковими зовнішніми ознаками, наприклад, з одягом, зачіскою, і допускають принципову оборотність, можливість зміни статі. У шість-сім років дитина остаточно усвідомлює незворотність статевої приналежності, причому це збігається з бурхливим посиленням статевої диференціації поведінки та установок. Хлопчики та дівчатка з власної ініціативи вибирають різні ігри та партнерів у них, виявляють різні інтереси та різні стилі поведінки. Така стихійна статева сегрегація сприяє кристалізації та усвідомленню статевих відмінностей. Усвідомлення дитиною своєї гендерної ідентичності передбачає певне ставлення до неї. Воно включає в себе статеворольову орієнтацію і статеворольові переваги. Статеворольова орієнтація – це уявлення дитини про те, наскільки її якості відповідають очікуванням та вимогам чоловічої та жіночої ролі [24].

У підлітковому віці гормональні зрушення викликають зміни у будові тіла та нові переживання, пов'язані з гендерною ідентичністю та гендерними ролями. Нерівномірність фізичного, гормонального та психосоціального розвитку спонукає підлітка наново осмислювати та оцінювати свою статеву

ідентичність у всіх її соматичних, психічних та поведінкових проявах. Відтак у цьому віці конкретизуються та закріплюються уявлення про зміст та виконання гендерних ролей.

Гендерна соціалізація починається буквально з моменту народження, коли батьки та інші дорослі, визначивши паспортну стать немовляти, починають навчати його гендерним ролям. І триває все життя.

Гендерна соціалізація – процес, за допомогою якого людина навчається моделям поведінки в суспільстві, цінностям тощо, які відповідають поняттям «чоловіче» та «жіноче».

Сьогодні дедалі більше вчених вважають, що основну роль у формуванні соціального, психологічної статі і гендерної ролі відіграють соціальні очікування суспільства, що виникають відповідно до конкретної соціально-культурної матриці і знаходять своє відображення у процесі виховання. Причому стать психічна, соціальна, яка засвоюється прижиттєво, відіграє більшу роль, ніж стать біологічна [29].

Таким чином, сприйняття хлопчиками та дівчатками свого внутрішнього світу породжує різний розвиток «маскулінності» та «жіночності». Галустян Ю. М. передбачає, що «конкретні особливості соціальної структури, підкріплені культурними уявленнями, цінностями та сприйняттями, інтеріоризуються через посередництво сім'ї та в результаті ранніх взаємин з соціальними об'єктами. Це в основному підсвідома схема задає контекст, на тлі якого відбувається рольова підготовка і цілеспрямована соціалізація» [12, с. 8].

Лише охарактеризувавши основні сили, що впливають на формування особистості, включаючи соціальний напрямок її утворення та суспільного виховання, тобто визначивши людину як об'єкт у суспільному розвитку, ми можемо зрозуміти внутрішні умови її становлення як суб'єкта у суспільному розвитку. У цьому сенсі особистість завжди конкретно – історична, вона – продукт своєї епохи та життя країни, сучасник та учасник подій, що становлять віхи історії суспільства та її життєвого шляху.

Набори норм, що містять узагальнену інформацію про якості, притаманні кожній зі статей, називаються статевими або гендерними ролями. Статева/гендерна роль – одна з соціальних ролей людини; нормативні приписи, пов'язані з належністю до певної статі, виконання яких забезпечує чоловічий чи жіночий статус [43, с. 98]. Дослідження останніх років показали, що статева роль – це цілий комплекс ролей (статеворольовий репертуар); кожна з яких має свої нормативні приписи, свої моделі поведінки, що відрізняються від вимог та соціальних очікувань інших ролей цього репертуару.

Всі описані в літературі ролі, що входять до статеворольового репертуару, можна умовно розділити на: 1) суспільнотрудові, або професійні, які наказують, які сфери діяльності більш прийнятні для чоловіків, а які для жінок; 2) сімейні, які, у свою чергу, поділяються на подружні та батьківські; вони визначають норми відносин, поведінку подружжя, батьків та дітей; 3) сексуальні, що диференціюють сексуальну поведінку чоловіків і жінок, що визначають відносини між ними у сексуальній сфері [там само].

Гендерна роль – набір очікуваних зразків поведінки (норм) для чоловіків і жінок, що впливають з понять, що оточують гендер, а також поведінки у вигляді мови, манер і жестів. Приписи щодо поведінки, пов'язані з гендерними ролями, особливо очевидні у статевому поділі праці на чоловічу та жіночу.

Гендерна роль – диференціація діяльності, статусів, прав та обов'язків індивідів залежно від їх статевої приналежності; вид нормативних соціальних ролей, що висловлюють певні очікування, проявляються у поведінці. На рівні культури вони існують у контексті певної системи статевої символіки та стереотипів маскуліності та фемінності. Гендерні ролі завжди пов'язані з певною нормативною системою, яку особистість засвоює і заломлює у своїй свідомості та поведінці [20].

Ми вважаємо, що освоєння різноманітних статевих ролей у процесі гендерної соціалізації та формування відповідної ідентичності протікають

гетерохронно. Статеве дозрівання призводить до виділення в соціальних моделях поведінки підлітка сексуального аспекту, акцентування уваги на проявах чоловічої та жіночої сексуальності. Підліток оцінює свій мінливий фізичний образ і психічні особливості з точки зору відповідності сексуальним стереотипам, що призводить до формування психосексуальної ідентичності. Таким чином, на даному етапі гендерної соціалізації відбувається активне освоєння саме сексуальної ролі як найбільш значущої в цьому віці з усього статево-рольового репертуару [1]. Можливо, правомірно говорити і про різні види статевої/гендерної соціалізації: професійну, сімейну, сексуальну. Багатоаспектність статевої/гендерної соціалізації передбачає і наявність багатьох соціальних інститутів, що впливають на цей процес через так званих агентів соціалізації, склад яких на різних стадіях цього процесу різний, так само як різні ступінь їх впливу і значимість.

Таким чином, теорія статі пояснює становлення статі у дітей на основі існуючих у культурі соціальних стереотипів і говорить про те, що діти використовують стать як принцип пізнання світу, тому що остання всіма способами наполягає на тому, що стать є найважливішою категорією в соціальному житті людства.

Отже, і чоловіки і жінки «створюють гендер», у тому числі і його сексуальний аспект протягом усього життя, але деякі люди намагаються зберегти свій «сексуальний гендерний конструкт» незмінним, докладаючи для цього не менше зусиль, ніж ті, хто намагається, навпаки, варіювати свою сексуальну поведінку, освоювати нові моделі та форми сексуальних стосунків. Прихильність сексуальним стереотипам поведінки багато в чому залежить від процесу засвоєння гендерних стереотипів у дитинстві й у підлітковому віці. Особливості впливу основних інститутів соціалізації, завдяки яким вони засвоюються та відтворюються з покоління до покоління, практично не вивчені. Батьки дуже впливають на сексуальне виховання дітей. Аналіз основних джерел інформації, що впливають на процес гендерної соціалізації серед старшокласників показав, що в підлітковому віці і на дівчаток, і на

хлопчиків найбільший вплив має мати. У хлопчиків на другому та третьому місцях опинилися відповідно батько та школа, у дівчаток на другому місці опинилися друзі. Можливо, ці відмінності зумовлені тим, що у них раніше, ніж у хлопчиків, складаються довірливі відносини з однолітками, їхня дружба більш емоційна, і в результаті їх вплив один на одного при обговоренні сексуальної тематики значніший.

Існуючі в суспільстві гендерні стереотипи (стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру, відповідні поняттям «чоловіче» і «жіноче») мають великий вплив на процес соціалізації дітей, багато в чому визначаючи його спрямованість.

Під гендерним стереотипом розуміються зумовлені культурною соціалізацією образи та уявлення про соціальні ролі, психологічні та поведінкові особливості статей [16]. Динаміка гендерних стереотипів у будь-якій культурі є найбільш яскравим показником глибоких внутрішніх змін ціннісно-сміслового ядра культури, етнічної свідомості та самосвідомості її представників, так як сфера сімейно-шлюбних відносин найбільш схильна до регуляції традиційним нормам культури.

Важливо відзначити, що гендерні ролі залежать не лише від культури, а й від історичної доби. Більшість науковців зазначає, що традиційна система диференціації статевих ролей і пов'язаних з ними стереотипів фемінності-маскулінності відрізнялася такими характерними рисами: «жіночі та чоловічі види діяльності та особисті якості відрізнялися дуже різко і здавалися полярними; ці відмінності освячувалися релігією або посиленнями на природу і представлялися непорушними; жіночі та чоловічі функції були не просто взаємододатковими, а й ієрархічними, жінці відводилася залежна підлегла роль».

Стереотип – це механізм взаємодії принаймні двох свідомостей, найпростіша форма комунікації, результат взаємного тяжіння та культурної напруги, що одночасно характеризує і ступінь соціалізації людей. За допомогою соціалізації суспільство відтворює соціальну систему, зберігає свої

соціальні структури, формує соціальні еталони, стереотипи, зразки рольової поведінки. Цю тезу можна застосувати і до поняття гендерної соціалізації.

Основними аспектами соціалізації є: присвоєння (процес засвоєння соціального досвіду, тобто вплив середовища на індивіда) і визначення (процес відтворення соціального досвіду, тобто вплив людини на середовище). У межах гендерної соціалізації Ільїна Ю. М. під присвоєнням розуміє, що від початку дитина засвоює, що означає бути хлопчиком і дівчинкою, чоловіком і жінкою; опредметнення – це реалізація на практиці засвоєних гендерних схем [24]. Гендерна схема – це когнітивна структура, мережа асоціацій, яка функціонує як структура, що заздалегідь налаштована на те, щоб шукати та групувати інформацію. Поведінка, характеристики, культурні символи спонтанно сортуються на категорії «чоловіче-жіноче».

Ш. Берн вважає, що гендерна схема складається зі сценаріїв та планів дій, необхідних для реалізації поведінки, що відповідає гендеру [29]. Відповідно до цієї теорії засвоєння та прийняття установок, пов'язаних з виконанням певної гендерної ролі, здійснюється в процесі первинної соціалізації. Ця теорія містить риси двох теорій засвоєння статевої ролі: соціального навчання та когнітивного розвитку. У рамках теорії гендерної схеми передбачається, що статева диференціація та типізація є результатом гендерно-схематизованої переробки інформації, пов'язаної з поняттями «чоловіче» та «жіноче». Джерелом гендерно-схематизованих уявлень служать існуючі в суспільстві практики, що поло диференціюють. Орієнтуючись на дорослих, дитина навчається вибирати з усіх можливих визначень Я тільки ті, які застосовуються до її статі. Різноманітні змісти концепції Я починають організовуватись строго певним чином, і Я-концепція дитини стає статевотипізованою. Сприймаючи нову інформацію (включаючи і нове знання про себе), дитина кодує та організує цю інформацію у відповідності з домінуючими культурними уявленнями про жіночність і мужність і традиційними уявленнями про чоловічі та жіночі ролі в суспільстві, тобто у межах заданої ззовні гендерної схеми.

Батькам, які хочуть перешкодити формуванню гендерно-схематизованих уявлень у дітей, С. Бем пропонує такі стратегії [47]. По-перше, вони можуть всіляко відводити увагу дитини від культурних корелятив статі, акцентуючи біологічні кореляти. По-друге, батьки можуть запропонувати дітям альтернативну схему, за допомогою якої дитина перероблятиме соціальну інформацію та інтерпретуватиме культурні асоціації, коли культура їм їх запропонує. Альтернативна схема допомагає людині вибудувати опір проти уроків домінантної культури та дозволяє залишатися асхематичним, навіть живучи в гендерно-схематизованому світі. Як варіанти альтернативних схем можуть бути використані наступні: 1) акцентування індивідуальних відмінностей, а не статевих; 2) порівняння у часовому аспекті ситуацій, що відображають наявність дискримінації за ознакою статі; акцент на зменшенні явищ сексизму у країнах останніми роками; 3) аналіз прояву культурного релятивізму – інформування про статево-рольові переваги, що існують у різних культурах і відрізняються від традиційних західних стандартів [59].

Отже, бачимо, що очікування, що змінюються, стають головною темою обговорення соціальних ролей. Ролі, запропоновані представникам різної статі перестають розглядатися як взаємодоповнюючі, робиться акцент на їхню ієрархію та відносини влади.

Відтак, гендерна соціалізація передбачає два види взаємопов'язаних процеси: засвоєння індивідом соціального досвіду, психосоціальних установок та ціннісних орієнтації, певних способів поведінки та діяльності, властивих представникам тієї чи іншої статі та процес формування статевої самосвідомості, яка включає: пізнання своєї подібності та відмінностей з представниками своєї статі та відмінність від представників протилежної статі; самоствердження свого статевого «Я» у спілкуванні та діяльності.

Критеріями гендерно-соціалізованої особистості є наступні характеристики.

1. Зміст сформованих установок, стереотипів, цінностей, картин світу людини, щодо призначення жінки та чоловіка у суспільстві.

2. Адаптивність особистості, її нормотипічна поведінка, спосіб життя особистості, відповідно до статевої належності.

3. Гендерна ідентичність, як аспект самосвідомості, що описує переживання людиною себе як представника певної статі.

2.2. Місце та роль сім'ї у гендерній соціалізації підростаючого покоління.

При розгляді сім'ї та сімейних відносин з погляду соціологічного підходу, сім'я характеризується як «матриця людської особистості», часто описується як «елемент соціальної структури», «первинний осередок суспільства», «найскладніша форма соціальної спільності» тощо. Справді, сім'я є найбільш повною, ємною та оптимальною моделлю людських взаємин, у яких «найбільш органічно взаємозв'язуються дві основні складові людського буття – природна та соціокультурна».

Для кожної людини шлюб і сім'я виступають, пише Жданов І. О., «як соціальна і як індивідуальна необхідність» [19]. Під індивідуальною необхідністю потрібно розуміти не тільки задоволення первинних біологічних потреб людини, а й потреб у коханні, визнанні, прийнятті. І саме в сім'ї, організованій відповідно до вищих загальнолюдських критеріїв, досягається «міра рівноваги» між природною, психологічною та соціокультурною складовими людського життя.

Існує безліч дефініцій сім'ї, що виділяють як системоутворюючі відносини різні сторони сімейної життєдіяльності, починаючи від найпростіших і вкрай розширювальних (наприклад, сім'я - це група людей, які люблять один одного, або ж група осіб, які мають спільних предків, або проживають разом) і закінчуючи широкими списками ознак сім'ї.

Один з вітчизняних фахівців у галузі шлюбу та сім'ї Кравець В. П. визначає сім'ю як «історично конкретну систему взаємин між подружжям, між батьками та дітьми, як малу соціальну групу, члени якої пов'язані шлюбними чи батьківськими відносинами, спільністю побуту та взаємною моральною

відповідальністю та соціальна необхідність якої обумовлена потребою суспільства у фізичному та духовному відтворенні населення» [29]. Нам здається, що це найбільш ємне визначення. З цього положення випливає, що сім'я визначається ставленням батьки - діти, а шлюб є легітимним визнанням тих відносин між чоловіком і жінкою, які супроводжуються народженням дітей. Для більш повного розуміння суті сім'ї слід мати на увазі її просторову локалізацію – житло, будинок, власність та економічну основу сім'ї – загальносімейну діяльність батьків і дітей, що виходить за вузькі горизонти побуту та споживання.

Лібанова Е. М. схильний «розглядати сім'ю як сукупність індивідів, які перебувають щонайменше в одному з трьох видів відносин: кровної спорідненості, породження, властивості. Домінування одного з них і його характер (від крайньої форми статево вікової залежності до відповідної автономії) можуть бути критеріями, що визначають історичний етап еволюції моногамії. Виходячи з цієї логіки і були сконструйовані наступні ідеальні типи сім'ї: патріархальний або традиційний, дитиноцентристський або сучасний, подружній або постсучасний» [33].

Не менш цікаве визначення дається Ноур А. М. Вона пише, що: «Сім'я – це заснована на єдиній загальносімейній діяльності спільнота людей, пов'язаних узами подружжя-батьківства-спорідненості, і тим самим здійснює відтворення населення і спадкоємність сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей та підтримку існування членів сім'ї» [35, с. 105]. Наявність лише одного або двох із названих відносин характеризує фрагментарність сімейних груп, що були передусім власне сім'ями (внаслідок дорослішання та відділення дітей, розпаду сім'ї через хворобу, смерть її членів, через розлучення та інші види сімейної дезорганізації).

Сім'я відіграє величезну роль у відтворенні та соціалізації молодого покоління. Саме тут передається досвід, традиції, звичаї від старшого покоління до молодших, саме тут отримує молоде покоління уявлення про світ, вбирає спільні цінності та починає орієнтуватися на загальноприйняті

стандарти.

У сім'ї набуваються необхідних соціальних навичок, освоюються базові стереотипи поведінки, установки, соціокультурні норми і правила, реалізуються емоційні переваги, створюються оптимальні умови для отримання психологічної підтримки та захисту від стресів і перевантажень, що виникають при взаємодії із зовнішнім світом. І від гармонійного устрою цього інституту залежить успішність виконання цих функцій.

Розмірковуючи про питання шлюбу та сім'ї, Римаренко І. В. припустив, що їх форми історично зумовлені. Отже, і пояснення всіх процесів, пов'язаних із феноменом сім'ї, необхідно шукати в історичних закономірностях. Саме зміна соціокультурних умов викликали посилення протиріч між сімейними та позасімейними цінностями, які рядом дослідників визначається як ціннісна криза сучасної сім'ї. Протягом усієї історії зміни, що відбуваються в сім'ї, тісно пов'язані зі змінами суспільного життя в цілому [44]. Так, історична динаміка статевого кохання, на думку автора, відображає розвиток людської індивідуальності і залежить від характеру суспільних відносин. Наприклад, домінування ще в недавньому минулому соціобіологічних факторів у відносинах між статями, яке закріплювалося визначеними стандартами поведінки, був чисто еротичний потяг, спрямований переважно від чоловіка до жінки як сексуального об'єкта.

Наприкінці ж двадцятого століття ми спостерігаємо так звану лібералізацію типів сексуальної поведінки, коли жінка через свою соціальну та матеріальну самостійність сама активно обирає чоловіка як об'єкт еротичного потягу.

Вважаємо за необхідне також зупинитися на соціальних функціях сім'ї [39]. У науковій літературі вони поділяються на основні та додаткові, матеріальні та духовні, а також виокремлюється репродуктивна, виховна, господарсько-економічна, рекреативна, первинного соціального контролю, емоційна, комунікативна; функція емоційного контакту, організації повсякденного життя, подружньо-гедоністична, організації дозвілля;

відтворення населення та соціалізації молодого покоління. А також низка інших функцій: підтримання фізичного та психологічного здоров'я, духовного спілкування, соціально-статусна, сексуальна тощо.

Для нашого дослідження важливими є репродуктивна та культурно-педагогічна функція. Репродуктивна – функція відтворення у дітях чисельності батьків, відтворення покоління в цілому. Здійснюючи функцію продовження людського роду, сім'я забезпечує зростання народонаселення, що є однією з умов матеріального життя суспільства. Демографи розглядають сім'ю як найважливіший елемент відтворення населення в широкому значенні слова, в її суспільно-історичної обумовленості, що передбачає дослідження народжуваності та формування сім'ї у взаємозв'язках із соціально-економічним розвитком суспільства.

Культурно-педагогічна функція сім'ї грає незамінну роль соціалізації людини, її вихованні. Встановлено, що тільки сім'я, якщо вона є моральною, здоровою та згуртованою, має таку систему передачі соціальної інформації, яка дозволяє дитині освоювати її з максимальною зацікавленістю, повнотою та швидкістю. Компоненти цієї системи – батьківська любов і безмежна довіра дитини до батьків, загальний психологічний клімат сім'ї та її представництво як свого роду мікромоделі суспільства. Саме завдяки всьому цьому остання і повинна бути основною «опосередкованою ланкою», здатною забезпечити включення людини у великий, складний і суперечливий світ суспільних - відносин.

В історичному прогресі сім'я забезпечує безперервність і наступність у духовному відтворенні поколінь, людської особистості. У процесі поступального розвитку суспільства, у прогресі культури через сім'ю відбувається передача з покоління до покоління багатьох видів людської - діяльності та форм спілкування людей. «Культура пов'язана з усіма сферами та областями суспільного життя, з діяльністю людей та їх відносинами, характеризує і зміст та форми соціальних явищ».

Говорячи про функції сім'ї, слід пам'ятати, що йдеться про суспільні

результати життєдіяльності мільйонів сімей, які виявляються на рівні суспільства, мають загальнозначущі наслідки і характеризують роль сім'ї як соціального інституту серед інших інститутів. Важливо підкреслити, що це суть функції суспільства, як би закріплені за спеціалізованими на їх виконанні інститутами, і тому у кожного з інститутів є функції, що визначають унікальність, профіль даного інституту, і функції, які супроводжують дію основних. Не можна ділити функції сім'ї на головні та другорядні, всі сімейні функції головні, однак, необхідність розрізняти серед них ті особливі, які дозволяють відрізняти сім'ю від інших інститутів, призвела до виділення специфічних та неспецифічних функцій сім'ї.

Специфічні функції сім'ї випливають із сутності сім'ї та відображають її особливість як соціального явища, тоді як неспецифічні функції – це ті, до виконання яких сім'я виявилася примушеною або пристосованою у певних історичних обставинах. Таким чином, специфічні функції сім'ї, до яких належать народження (репродуктивна функція), зміст та соціалізація дітей, залишаються за всіх змін суспільства, хоча характер зв'язку між сім'єю і суспільством може змінюватися в ході історії. Оскільки людське суспільство завжди потребує відтворення населення, остільки «завжди» залишається соціальна необхідність у сім'ї як соціальній формі організації народження та соціалізації дітей, причому, у такій своєрідній формі, коли реалізація цих суспільно значущих функцій відбувається за особистої вмотивованості індивідів до сімейного способу життя – без всякого зовнішнього примусу та тиску.

Наявність особистих потреб у сім'ї та дітях, особистих бажань і потягів до шлюбу та сім'ї – дуже важлива обставина, що показує, що існування сім'ї та суспільства можливе лише тому, що мільйони людей відчують потребу у сімейному способі життя та потребу у дітях, і лише завдяки цьому відбувається відтворення населення. Якщо уявити, уявити інші форми соціальної організації відтворення населення, засновані на примусі, не так на особистих мотивах людей, то ці форми вже не можуть вважатися сім'єю у звичному

соціокультурному сенсі, що відповідає всім відомим з історії типам сімей. З іншого боку, теоретично можлива поява біотехнологій зачаття та «виношування» плоду поза материнським організмом, у «пробірці», означатиме усунення сім'ї як історично сформованої особистісної і навіть інтимної форми задоволення соціальної потреби у відтворенні населення [45].

Вищесказане характеризує потенційну можливість такої зміни суспільного життя, коли соціальна необхідність у відтворенні населення приходить у суперечність зі свободою вибору особистістю будь-яких форм соціальної поведінки. У принципі можлива така (катастрофічна) зміна соціуму, при якому соціально прийнятними виявляються насильницькі заходи примусу людей до тих видів соціальної поведінки особистості, що суперечать особистим потягам. Імовірність такого результату залежить від того, що історично зменшується потреба сім'ї у дітях. Майбутнє сім'ї як гармонії між особистою потребою подружжя в дітях і знеособленою потребою соціуму в працівниках залежить від здатності соціальної системи зберегти сім'ю разом з особистісною потягом подружжя до реалізації її специфічних функцій.

На початку ХХ століття соціальні інститути дедалі більше поєднують із сім'єю виконання функцій освіти та виховання (школи та дитсадки), захисту та охорони (поліція, армія), функції харчування, одягу, дозвілля (сфера обслуговування), функції добробуту та передачі соціального статусу (індустріальний). У. Огборн усі ці факти узагальнив теоретично «перехоплення» сімейних функцій, що стверджує «прогресивний» характер цього процесу. Подібна «прогресистська» думка не стала загальною. П. Сорокін бачив у зменшенні та згортанні соціокультурних функцій сім'ї, у тому числі специфічних, негативний вплив індустріально-урбаністської цивілізації, що неминуче перетворює сім'ю на бездітне співжиття чоловіків і жінок «де будинок буде місцем нічних зустрічей для сексуального спілкування». На прихильності до різних підходів в аналізі розвитку та відповідно характеру змін сім'ї та відбувається поділ позицій низки авторів, які оцінюють та вивчають сучасний стан сім'ї [47].

Основоположник структурно-функціонального аналізу Т. Парсонс виступав за зміну сім'ї, її реорганізацію: за перехід від подружньої системи спорідненості до ізольованої подружньої сім'ї. На його думку, сім'я переживає фундаментальні зміни, викликані індустріалізацією та урбанізацією, але не можна говорити про її «дезорганізацію» [64]. Сім'я втратила частину своїх функцій, наприклад, перестала бути кооперативним осередком за виробництвом матеріальних благ і послуг, але вона зберегла та набула інших функцій (соціалізація дітей, створення необхідної обстановки для психологічної розрядки підлітків та ін.), нові рольові статуси. Чоловік отримав «інструментальні ролі» в сім'ї – це отримання та накопичення доходу, жінка «експресивні» - соціоемоційні. Ці нові структурні характеристики сім'ї, на думку Парсонса, протистоять дезінтеграції сім'ї. На його думку, нуклеарна сім'я ефективніша для соціалізації та здійснення дорослих ролей у сучасному міському індустріальному комплексі.

На думку О. Каретної, Э. Прохоренко, М. Яценко та ін. криза традиційної сім'ї є наслідком як процесу модернізації суспільства, а й зумовлений політикою держави. «Соціальна політика не вирішує проблем суперечливості сім'ї та суспільства, необхідна особлива сімейно-демографічна політика, головною відмінністю якої є її сімейна спрямованість» [46, с. 25]. На їхню зміну, перехід до індустріального суспільства призвів до послаблення економічної та соціальної мотивації багатодітності та поширення норм масової малодітності. Автономізація та нуклеаризація сім'ї ведуть до зниження народжуваності, зростання розлучень та одиноких людей. Усі зміни, що відбуваються з сучасною сім'єю, мають негативний характер і вимагають принципового втручання з боку держави. «Завдання політики зміцнення сім'ї з дітьми, сімейності, у тому , щоб створити в ринковій системі нову ринкову мотивацію до придбання сім'єю та дітьми. Материнство і батьківство, якщо слідувати логіці ринку, мають стати професійним заняттям, таким самим, як будь-яке інше» [там само].

Відбувається зміна уявлення про типово чоловічих і жіночих ролей, не

створюється жорстких норм регламентації шлюбно-сімейних відносин, відбувається зміна самих орієнтації та очікувань, пов'язаних зі шлюбом, уявлень про нього. З одного боку, об'єктивні умови сучасного суспільства дозволяють людині прожити одному: у сучасних умовах усі соціальні інститути та весь лад життя орієнтовані на індивіда-одинака. Економічна та виробнича системи з розвиненою інфраструктурою, із системою індивідуальної зарплати дають індивіду можливість бути незалежною від сімейного клану, громади, родичів. Отримана освіта та професія дозволяють знайти роботу, мати постійне джерело доходу та забезпечувати себе матеріально. Розвинена інфраструктура (система громадського харчування та обслуговування) дозволяє позбутися турбот домашнього побуту. Засоби масової інформації, Інтернет, цілком можуть заповнити нішу інформаційного та комунікаційного дефіциту [44].

Але ще більші зміни відбуваються у свідомості людей, бо від сім'ї очікують подальшої трансформації. Американський футуролог Дж. Коатс у своїй статті з характерною назвою «Майбутнє сім'ї» писав, що всі основні функції сім'ї (виховання дітей, регулювання статевих відносин, догляд за літніми або хворими, матеріальна підтримка та ін.) зазнають змін. Він називає наступні моменти, що демонструють характер і спрямованість таких змін, а також їх причини:

1. Батьки ведуть активний спосіб життя і після закінчення терміну виховання дітей, що пов'язано зі значним збільшенням середньої тривалості життя. У нашій країні спостерігається деякий спад тривалості життя, але в порівнянні з колишніми часами вона досить велика, що дає змогу говорити про присутність даної тенденції і в нашому суспільстві.

2. Сексуальна поведінка стає все більш автономною від процесів відтворення. Причина цього у зміні уявлення про людську природу, відмові від релігійних та інших традицій, можливості уникнути вагітності за допомогою абортів або контрацепції.

3. Формування нового способу життя за допомогою телебачення, кіно та преси. Цей стиль сформований для стимулювання споживання відповідно

до канонами суспільства споживання.

4. Школа, ЗМІ та позасімейні засоби виховання набувають дедалі більшого значення, проти сім'єю. Вони все більше відповідають за процеси формування системи цінностей, а авторитет старших членів сім'ї може знижуватися.

5. Багато колишніх форм тиску на сім'ю та її підвалини тепер зникли завдяки новій організації життя у великих містах. Тепер сім'я сама може вибирати коло спілкування і, отже, контролювати набір оцінок дій своїх членів.

6. Дедалі більшого значення у житті людей набувають групи, у яких люди об'єднуються «за інтересами», що зменшує вплив сім'ї. Поява однієї або більше референтних груп тут здатна виконати ті ж функції, які раніше виконувала сім'я: оцінну, дозвільну, моральну підтримку тощо.

7. Форми сексуальної поведінки, що не призводять до дітородіння стають дедалі кращими. Все це сильно змінює саме зміст, та й форму сімейного життя. Легкість створення сім'ї компенсується легкістю її руйнування [63].

Далі Коатс виділяє такі тенденції, що полягають у впливі економіки на трансформацію сім'ї: збільшення числа сімей, де працюють обоє, збільшення віку вступу в шлюб і народження дітей, посилення маскулінізації домашнього господарства і багато іншого. З усіх цих фактів, які не піддаються сумніву, він робить досить несподіваний висновок-прогноз про те, що сім'я і шлюб стануть різновидом бізнесу. Подружні стосунки набудуть типу партнерських.

Сучасні дослідники визначають сім'ю як «сукупність індивідів, які перебувають, щонайменше, у одному із трьох видів відносин: кровної, породження і властивості» [49]. Вважається, що названі відносини з домінуванням одного з них (спрощено кажучи, від крайнього авторитаризму до гармонійної егалітарності) «можуть служити критеріями, що визначають історичний етап еволюції моногамії».

Виходячи з цього, можна говорити про наступні типи сімей:

патріархальна (або традиційна), дитиноцентристська та постсучасна.

На рубежі століть помітне поширення набули так звані позашлюбні сім'ї, однією з форм яких є неповна сім'я. Основою позашлюбних сімей є неактуальний шлюб, який пов'язаний з різноманітними механізмами соціального регулювання сексуальних відносин, спрямованими на продовження роду. До позашлюбних сімей відносять неповну, а також материнську сім'ю, що відрізняється від неповної тим, що в сім'ї спочатку не було чоловіка. Неповна сім'я утворюється або внаслідок розлучення, або внаслідок овдовіння. У зв'язку з цим, виділяються такі специфічні проблеми неповної сім'ї, які помітно впливають формування деструктивних явищ у соціумі. До цих проблем належать:

- проблеми виховання дитини одним з батьків і власне проблеми дитини, що росте в неповній сім'ї;
- залучення дитини до подружнього конфлікту у період і після розлучення;
- переживання дитини внаслідок смерті батька;
- неучасть батька у вихованні дитини;
- неадекватна поведінка батька у процесі виховання аж до повної відмови від виконання своїх обов'язків;
- низький рівень життя;
- реакція, що травмує дитину, на соціальне оточення;
- відсутність психологічної підтримки батька з боку його найближчого оточення;
- відсутність допомоги з боку соціальних служб [49].

Серед альтернативних типів сімейного устрою відзначається поширення так званого громадянського шлюбу, який на рубежі століть набуває все більше прихильників не тільки в західних країнах. Характерною особливістю таких спілок є те, що вони імітують сімейний стиль спільного проживання, але юридично не закріплюються. Часто в цьому випадку використовується термін співжиття. За даними соціологічних досліджень

співжиття характерне для молодих; у старших вікових групах воно зустрічається рідко. Досить поширеним є завершення співжиття реєстрованим шлюбом під так званим «тиском» вагітності, що дозволяє прогнозувати формування дисгармоній у деякій частці таких сімей з подальшим їх переходом у ранг неповних чи повторних [54].

Наведені статистичні дані про зміну інтегральних показників сімейного способу життя свідчать загалом, про серйозні трансформації в ціннісних орієнтаціях молодого покоління. Так на тлі загального падіння народжуваності в останнє десятиліття зменшилися у всіх молодіжних віках матерів вікові коефіцієнти народжуваності.

Проте, ефективність соціалізації сім'ї очевидна. Сім'я ще «в ранній історії людства займала одне з домінуючих місць у системі агентів соціалізації», хоча ніколи і не виступала єдиним і самостійним агентом.

Порівняно з іншими інститутами суспільства сім'я і сьогодні має, незважаючи на певні складнощі, максимальні можливості в процесі залучення дітей до соціальних цінностей і ролей. Ефективність її виховної функції багато в чому визначається наступними факторами:

- морально-психологічним мікрокліматом у ній;
- матеріальним та соціальним статусом сім'ї;
- ступенем вирішення протиріччя між сімейними інтересами та потребами, з одного боку, та виробничою зайнятістю батьків, особливо матері – з іншого;
- участю батька у спілкуванні з дітьми тощо [47].

Найсильніший вплив на соціалізуючі функції сім'ї має також історичне минуле народу та життєдіяльність сімей попередніх поколінь, зміна яких у сім'ї відображає розвиток всього суспільства та має чіткі біологічні та соціальні характеристики.

Відтворення нових поколінь - це не тільки природне продовження роду, а й соціальна зміна одного покоління іншим, причому кожне наступне покоління продовжує справу попередніх через безпосередні контакти та

сімейний спосіб життя. «Батьки відтворюють себе у дітях фізично і морально, т. е. індивід асимілює сімейне середовище», яка є основним джерелом соціалізації його на дитячо-підлітковому етапі життя.

Сім'я є безперервно діючим інститутом, що має значну інерцію в багатьох аспектах, і важко замінити її тисячолітній досвід. У силу цієї інерційності та значної складності механізмів сімейної соціалізації сім'я має найважливіші переваги перед іншими соціалізуючими інститутами.

Саме в сім'ї перетинаються всі сили суспільства, фокусуються соціальні цінності та інтереси. І це особливо актуально в період переходу від дитинства до юності, коли яскраво демонструється претензія на дорослість. Орієнтація на норми та цінності, прийняті у світі дорослих, складні та протилежні – переживання, що породжуються прагненням підлітка до ідентифікації себе з цим світом.

Сім'я виконує функцію соціалізації за двома основними лініями:

- свідомості (мислення, почуття, воля);
- діяльності.

Традиційна сім'я через процес соціалізації вирішує завдання наступності поколінь, збереження моральних цінностей і установок, побутового укладу, і навіть професійних переваг предків. У разі авторитарного типу внутрішньосімейних відносин зневага традиціями сім'ї засуджується і суворо ганьбиться.

Дослідники [45] вважають, що саме завдання соціалізації традиційна – патріархальна сім'я виконує найбільш успішно. Ніщо не захищає особистість, як стійкий, стабільний інститут сім'ї. Запорукою цієї стабільності є, звичайно ж, наступність традицій, соціальних ролей, норм і цінностей, які в традиційній сім'ї реалізуються найбільш оптимально. Саме сім'я старого типу, точніше пов'язані з нею вікові традиції, звичаї, звичаї, дає можливість адаптуватися і звично переносити нелегку працю, непрості умови побуту, погіршення матеріального та соціального становища.

В той же час, у традиційній сім'ї так звана «самість» окремого члена

якщо не ігнорується, то принаймні розглядається як другорядна умова благополуччя сім'ї і допускається лише в межах, визначених морально-етичними нормами та установками не тільки цієї сім'ї, але і тієї соціальної групи, до яких сім'я себе зараховує.

У цьому випадку ми маємо справу із «забороною» на самореалізацію, на вільний розвиток. Слово «заборона» береться в лапки, бо це лише посилений символ того становища внутрішньосімейних відносин, коли кожен член сім'ї повинен кожен свій крок, кожен свій задум звіряти за статутом його рідної сім'ї, що входить у суперечність із сучасними тенденціями індивідуалізації.

Однак саме заданість, зумовленість, ригідність механізму соціалізації в традиційній сім'ї дозволяє прогнозувати і реалізовувати соціальне замовлення суспільства і держави на певній ідеологічній та соціокультурній основі. Через різні соціальні інститути, засоби масової інформації та масової культури державна формує за допомогою сім'ї соціально затребуваний тип громадянина, певні етичні установки, суспільні ідеали, демографічні тенденції.

Дослідження в підлітковому середовищі показали, що чим вищий статус сім'ї, тим вище оцінюють свої життєві шанси підлітки, тим більше серед них тих, які готові брати відповідальність за реалізацію життєвих планів на себе. Прокопенко Н. наводить переконливі дані, з яких видно, що матеріальне становище сім'ї та освітній рівень матері є найважливішими факторами соціалізації підлітків. Навіть завищені претензії підлітків у побудові життєвих планів, вважає авторка., ґрунтуються на уявленнях про те, яку стартову підтримку може надати їм сім'я [42].

Розглядаючи функцію соціалізації сучасного підростаючого покоління слід зазначити, що виникали нові ціннісні орієнтації, формовані сім'єю. Наприклад, сім'я, і тим більше школа, дає молоді не модель майбутньої поведінки у шлюбі, а встановлення на вступ до інституту, орієнтацію на престижну роботу та посаду.

Характеризуючи соціалізацію підростаючого покоління в сім'ї важливе місце відіграє наявність у сім'ї довірчих відносин дітей і батьків, високий

авторитет останніх забезпечують успішність виховних впливів, ефективність реалізації виховного потенціалу сім'ї.

Безумовно, найбільш щасливими та гармонійно розвиненими є діти, які мають обох батьків. Материнська та батьківська любов різняться і одночасно доповнюють одна одну. Мати любить своїх дітей не тому, що вони їй подобаються, а тому, що це її діти. Тому материнське кохання споконвічне. Її не можна заслужити гарною поведінкою і втратити, згрішивши. Материнське кохання - це милосердя і співчуття.

Беленька Г. В. виділяє два основних типи материнської любові: альтруїстична, жертвна любов і егоїстична, сліпа любов матері до своєї дитини. Їх основна відмінність полягає в тому, що якщо перший різновид материнської любові має позитивний, конструктивний характер для розвитку дитини, то другий – надає негативний, часом руйнівний вплив на розвиток дитини, що призводить до деформації її особистості [6].

Батьківська любов, навпаки, обумовлена різними обставинами. Вона залежить від досягнень дитини, її гарної поведінки. Батько сильніше любить ту дитину, яка більше на неї схожа, нагадує її звичками, поведінкою, манерами, способом життя тощо. Саме таку дитину батько хоче зробити спадкоємцем своїх справ, статків. У такій дитині він бачить себе. Любов батька можна втратити, але і її можна заслужити каяттям, підпорядкуванням, смиренністю. «Батьківська любов, - на думку Е. Фромма, - це справедливість». На думку психологів, лише батько здатний сформувати у дитини здібності до ініціативи та протистояння груповому тиску. Чим більше дитина прив'язана до матері (у порівнянні з батьком), тим менше вона активно може протистояти агресії оточуючих. Чим менше дитина прив'язана до батька, тим нижче самооцінка дитини, тим менше вона надає значення соціальним цінностям. Саме батько є провідником між дитиною та суспільством. Незнання різних підходів до дітей із боку батька і матері нерідко є джерелом серйозних розбіжностей у ній.

Існує дуже цікава думка вченого - антрополога М. Мід. Вона вважає,

що потрібні особливі соціальні зусилля, щоб чоловік виконував обов'язок годувати сім'ю та дітей, оскільки в цьому обов'язку немає біологічного механізму, тим часом як материнська прихильність до дитини – природна. Тому кожне покоління молодих чоловіків має вчитися батьківській поведінці в сім'ї: їхня біологічна роль доповнюється соціальною, вивченою батьківською роллю. Сім'я руйнується тоді, коли чоловік не набуває, або втрачає відповідальність за сім'ю як цілу, або не може через обставини виконувати свої обов'язки [47].

Отже, сім'я реалізує себе через функції. У сучасних умовах, поряд з перерахованими функціями, дуже цінно виділити таку функцію сім'ї, як соціалізація. Під соціалізацією слід розуміти процес становлення особистості, навчання та засвоєння індивідом цінностей, норм установок, зразків поведінки, властивих даному суспільству, соціальній спільності, групі. Соціалізація здійснюється як під час цілеспрямованого на людини у системі виховання, і під впливом широкого кола інших факторів, що впливають (сімейного та позасімейного спілкування, мистецтва, засобів масової інформації та ін.).

Сім'я у процесі соціалізації займає свою особливу «нішу», стадію. У ній відбувається первинна соціалізація та виховання дітей. У сім'ї принаймні три групи факторів суттєво впливають на особистість дитини. Це - соціальне середовище, діяльність та власне сімейне виховання. Соціальне середовище включає макро- та мікросередовище. Сім'я на всіх етапах життя людини – один з найважливіших компонентів мікросередовища, а для дитини, особливо в перші роки її життя, соціалізуюча дія сімейних конфліктів є домінуючим. В якості безпосереднього соціального оточення сім'я має максимальні порівняно з будь-яким іншим соціальним інститутом можливості для поступового залучення дітей до соціальних цінностей і ролей, введення їх у складний і суперечливий світ, забезпечення граничної безболісності їх інтеграції в соціальну та професійну структуру.

Висновок до розділу 2.

1. Сучасна наука розрізняє, трактуючи приналежність людини до чоловічої чи жіночої спільноти, два поняття. Найбільш загальне, вузьке та просте – стать, за допомогою якого описуються біологічні відмінності між людьми, що визначаються генетичними особливостями будови клітин, анатомо-фізіологічними характеристиками та дітородними функціями. Більш складне та змістовне – гендер, яке трактується як соціокультурний конструкт, що зумовлює через певну систему виховання та культурні норми психологічні якості, здібності, види діяльності, професію представників різних біологічних статей. Він будується лише на рівні свідомості індивіда (тобто гендерної ідентифікації), прийнятті сформованих суспільством систем гендерних ролей і підлаштовування під них (в одязі, зовнішності, манері поведінки тощо) та конструюється у процесі соціалізації.

2. Гендерна соціалізація – процес, за допомогою якого людина навчається моделям поведінки в суспільстві, цінностям тощо, які відповідають поняттям «чоловіче» та «жіноче».

3. Статева/гендерна соціалізація є частиною загального процесу соціалізації та передбачає засвоєння індивідом соціального досвіду, психосексуальних установок та ціннісних орієнтації, певних способів поведінки та діяльності, властивих представникам тієї чи іншої статі, а також формування статевої самосвідомості (статевої ідентичності).

4. Існуючі в суспільстві гендерні стереотипи (стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру, відповідні поняттям «чоловіче» і «жіноче») мають великий вплив на процес соціалізації дітей, багато в чому визначаючи його спрямованість. Під гендерним стереотипом розуміються зумовлені культурною соціалізацією образи та уявлення про соціальні ролі, психологічні та поведінкові особливості статей.

5. Гендерна соціалізація починається буквально з моменту народження дитини, а в трансляції дітям статеворольових якостей надзвичайно велика роль стереотипів, вироблених у суспільстві та культурі

щодо чоловіків і жінок, які сприяють однозначному розумінню можливостей маскулінності та фемінності.

6. Найбільш поширені гендерні стереотипи засвоюються в дитинстві завдяки основним інститутам соціалізації. Вплив батьків - один із основних соціалізуючих факторів, оскільки сім'я для дитини - це перший її соціальний світ. Діти спостерігають, як їхні батьки висловлюють свої почуття, виконують бажання одне одного, спілкуються та будують стосунки з іншими людьми. У цьому полягає процес гендерної соціалізації. У результаті дитина створює модель того, що означає бути чоловіком та жінкою. Хлопчики та дівчатка відтворюють модель поведінки інших чоловіків та жінок, повторюючи їх складності та проблеми. Таким чином, у процесі соціалізації відбувається відтворення та розвиток гендерної культури співтовариства.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОЇ ГЕНДЕРНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ У СУЧАСНІЙ РОДИНІ: ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІР

3.1. Органіація та зміст емпіричного дослідження. Аналіз статеворольових стереотипів серед студентської молоді

Гендерні стереотипи – стандартизовані уявлення про моделі поведінки та риси характеру, що відповідають поняттям «чоловіче» та «жіноче». Загалом їх можна трактувати як узмістовлені соціальні норми, адже у будь-якому суспільстві формуються уявлення про те, що чоловікам і жінкам властиві певні набори конкретних якостей і моделей поведінки, виконання яких вважається правильним для представників тієї чи іншої статі.

Як було зазначено раніше, існуючі в суспільстві гендерні стереотипи дуже впливають на процес соціалізації дітей, багато в чому визначаючи її спрямованість. На сьогоднішній день всі описані в літературі гендерні стереотипи можна об'єднати у три групи.

Перша група – це стереотипи маскулінності-фемінінності. Чоловікам і жінкам приписуються цілком певні психологічні якості та властивості особистості.

Маскулінність-фемінінність – нормативні уявлення про соматичні, психічні та поведінкові властивості, характерні для чоловіків і жінок. Повсякденна свідомість схильна абсолютизувати психофізіологічні та соціальні відмінності статей, ототожнюючи маскулінність з активно-творчим, культурним початком, а фемінінність – з пасивно-репродуктивним, природним. Ці нормативні уявлення (стереотипи) полярно та ієрархічно протиставляють чоловіків і жінок: чоловіки домінантні, незалежні, компетентні, самовпевнені, агресивні та схильні міркувати логічно; жінки покірні, залежні, емоційні, конформні та ніжні [20].

Друга група гендерних стереотипів стосується закріплення сімейних та професійних ролей відповідно до статі. Для жінок головними соціальними ролями є, сімейні ролі (мати, господиня), для чоловіків – професійні. Відтак

існує традиційна думка, про те що «нормальна» жінка хоче вийти заміж і мати дітей і що всі інші інтереси, які вона може мати, є вторинними по відношенню до цих сімейних ролей. Жінки, які мати цих речей, не одержують задоволення від спілкування з дітьми, описуються як ненормальні або щонайменше дивні. Вважається, що для виконання традиційної ролі домашньої хазяйки жінка повинна розвивати свої здібності бути чуйною, співчутливою та турботливою. У той час як чоловікам наказується орієнтуватися на досягнення, від жінок потрібна орієнтованість на людей і прагнення до встановлення близьких міжособистісних взаємин [16].

Третя група гендерних стереотипів пов'язана з відмінностями у змісті праці. Доля жінок – це експресивна сфера діяльності, де головним є виконавський та обслуговуючий характер праці. Інструментальна сфера – це сфера діяльності для чоловіків, де головним є творча, творча, керівна праця. Широкому поширенню даного стереотипу в соціальних науках сприяла дуже популярна концепції «природної» належності статей Т. Парсонса і Р. Бейлза [56].

У сфері зайнятості досі поширене явище професійної сегрегації як втілення у реальному житті дії гендерних стереотипів. Професійна сегрегація – це асиметричне розміщення чоловіків та жінок у професійній структурі. Жінки переважно працюють у невиробничій сфері, праця у якій малопрестижна, малооплачувана і пов'язана з виконанням обслуговуючих функцій. Так, наприклад, у охороні здоров'я та соціальному забезпеченні жінки становлять 83%, у торгівлі та громадському харчуванні – 82%, в освіті – 79% від загальної кількості зайнятих. Так звані «жіночі професії» сформувалися шляхом «винесення» на макрорівень традиційних жіночих занять у межах сім'ї. Керівні посади зазвичай займають чоловіки. Так, серед тих, що мають вищу та середню спеціальну освіту керівниками того чи іншого рівня є 48% чоловіків, тобто кожен другий чоловік – керівник [18].

Всі ці гендерні стереотипи демонструють надзвичайну стійкість життя. Міцна їхня вкоріненість у свідомості більшості населення сприяє активному

відтворенню таких стереотипів з покоління в покоління.

Гендерний аспект сімейних відносин передбачає аналіз далеко не всіх проблем, які притаманні відносинам чоловіків і жінок у шлюбі. Цих проблем безліч, наприклад: цінність сімейно-шлюбних відносин, задоволеність чоловіків і жінок шлюбом, сексуальні відносини, розлучення і його наслідки і, демографія, психологія сім'ї. Відтак в межах гендерного підходу акцент робиться на особливостях сімейних ролей чоловіків і жінок, розглядаються питання, що стосуються рольових очікувань та поведінки в сім'ї, прийняття сімейних рішень та подружньої влади [4; 8; 13; 16 та ін.]. Наше завдання у цьому розділі – простежити вплив гендерних стереотипів на процес закріплення сімейних ролей відповідно до статі у контексті особистісної самореалізації та самопочуття чоловіків та жінок.

З метою розкриття змісту стереотипів про статусні позиції індивіда в контексті поділу чоловічих та жіночих соціальних ролей, що сформувалися у сучасних молодих людей, а також для порівняльного аналізу уявлень про їх статусні позиції у гендерному аспекті, нами було проведене емпіричне дослідження, в результаті якого було вивчено якісні характеристики за асоціативним принципом.

Генеральну сукупність респондентів склали студенти 4-5 курсів Західноукраїнського національного університету (40 осіб). В якості основного використовувався анкетний метод опитування на тему «Гендерні стереотипи».

При розробці питань анкети ми розділили гендерні стереотипи, які, можливо, проявляються в сімейних відносинах, на три групи:

- стереотипи про призначення чоловіків і жінок у суспільстві, про специфічні «чоловічі» та «жіночі» якості;
- стереотипи, пов'язані з професійною діяльністю та кар'єрою;
- стереотипи про розподіл обов'язків.

Перед тим, як перейти до безпосереднього аналізу виявлених груп стереотипів, необхідно усвідомити механізм їх структурування. Як свідчать отримані в ході дослідження дані, уявлення про призначення чоловіків і жінок

сформувались у більшості опитаних (45%) під впливом сім'ї. Серед соціальних інститутів, які вплинули на їх формування, респонденти також зазначили: національні традиції (10%), громадську думку (8%), школу та ЗМІ (4%). Дані цифри свідчать, що сім'я досі відіграє важливу роль у соціальних процесах, у тому числі першорядну роль у гендерній й соціалізації. Про високий рівень впливу сім'ї на вибір життєвого шляху свідчать відповіді на запитання «Хто справив на вас найбільший вплив при виборі професії?»: 27% респондентів вказали на вплив матері, 16 % - батька.

Студентам також пропонувалося розкрити систему соціальних ролей таких статусних позицій, як: «глава сім'ї», «керівник», «хороша дружина», «незалежна людина». Слід зазначити, що стать (крім позиції «хороша дружина»), рольовий набір і найбільш значущі соціальні характеристики, тобто сформовані уявлення про образ і модель поведінки, властиві найбільш типовим представникам цієї статусної позиції.

В якості основні гіпотез виступили припущення про те, що жіночі уявлення про чоловіків і уявлення чоловіків про себе часто не збігаються. І навпаки, уявлення про жінок у самих жінок та у чоловіків різні.

Також можна припустити й те, що чоловічі стереотипи найбільш консервативні та архаїчні за своїм змістом, а жіночі – більш трансформовані в сучасних соціальних умовах, тобто ближчі до реальної дійсності за змістом ніж чоловічі.

Проаналізуємо гендерні ролі, які були запропоновані учасникам для узагальнення в анкеті.

Голова сім'ї. У більшості уявлень, даних студентами чоловічої статі при описі цієї соціальної позиції були присутні наступні критерії оцінки: відповідальний, надійний, впевнений, розумний, сильний, здатний заробляти гроші, дбайливий, вольовий. Наведені вище якості були вказані з приналежністю до чоловічої статі. Такий стереотип «голова сім'ї» склався у 86 % респондентів. 12% вважають, що главою сім'ї можуть бути як чоловік, так і жінка, якщо вони мають такі соціальні характеристики: лідери в сім'ї,

підключаються про дітей, добрі, які забезпечують сім'ю матеріально, надійні, рішучі. 2% респондентів-чоловіків представляють головою сім'ї жінку: на надійну, сильну, що дбає про чоловіка і дітей, розумну, впевнену.

Для порівняння: тільки 32% дівчат представляє «голову сім'ї» як уважного, сильного, такого, що вміє заробляти гроші, вірного, люблячого дружину і дітей, розумного і надійного чоловіка. 39% студенток вважають, що головою сім'ї можуть бути як чоловік, так і жінка, якщо вони надійні, заробляють гроші, добрі, люблячі і підключаються про сім'ю.

Кількість дівчат, які віддають перевагу незалежній, розумній, вольовій жінці на чолі сім'ї, склала 10% від загальної кількості респонденток.

Керівник. Розумний, розважливий, владний, рішучий, працьовитий, матеріально забезпечений чоловік – найбільш типовий «керівник» для 60% студентів-юнаків. Більшість же студенток, 57% вважають, що статус керівника можуть займати і чоловік, і жінка, які мають такі соціальні характеристики: вольові, розумні, цілеспрямовані, рішучі, що мають управлінські навички.

Незалежна людина. 72% чоловіків-респондентів назвали такі якості, що найбільш характеризують чоловіка як «незалежну людину»: впевнений, вольовий, матеріально забезпечений, який проживає самотійно, необтяжений сім'єю. 40% дівчат представляють «незалежну людину», як самотійну, розумну, освічену, жінку, що обіймає високу посаду. Для порівняння: 94% респонденток охарактеризували незалежних чоловіків та жінок, як освічених, матеріально забезпечених, красивих, розумних, які обіймають високу посаду.

Хороша дружина. Для 62% опитаних студенток гарна дружина має такі характеристики як: добра, ласкава, дбає про чоловіка і дітей, розумна, кохана чоловіком, гарна жінка, освічена, самореалізована, модна жінка. Більшість – 70% респондентів чоловічої статі представляють гарну дружину як вірну, турботливу жінку, що підключається про чоловіка і дітей, смачно готує, красива, без шкідливих звичок, яка поряд з цим може працювати та будувати кар'єру, але без шкоди для сім'ї.

На підтвердження першої гіпотези про те, що стереотипи чоловіків про самих себе і жіночі уявлення про чоловіків часто не збігаються, можна навести той факт, наскільки сильна диференціація уявлень про чоловіка як «голову сім'ї» і чоловіка - «керівника» між респондентами чоловічої і жіночої статі.

Те, що більшість студентів-юнаків не бачить на статусних позиціях «керівник» та «незалежна людина» саме жінку, свідчить про традиційну консервативність чоловічих уявлень. У порівнянні з ними, жіночий погляд, розкритий в описі статусних ролей та соціальних характеристик, властивих жінкам-представницям даних соціальних позицій - трансформований, фемінізований, неархаїчний.

Той факт, що 15% чоловіків-респондентів вказали, що хороша дружина – це сформована як особистість, освічена і розумна свідчить про примітивні патріархальні зразки мислення. Серед якостей, найбільш бажаних для «хорошої дружини», загальною для обох статей рисою, що увійшла до групи найважливіших, виявилася турбота про чоловіка та дітей. Згадувана більшістю студентів якість «хорошої дружини» - смачно готує – не вказала жодна студентка.

Освіченість і матеріальна забезпеченість – загальні для обох статей критерії незалежних чоловіків і жінок. Більшість респондентів чоловічої статі, саме так представляють чоловіка – незалежну, матеріально забезпечену людину, яка при цьому необтяжена сім'єю.

У такому динамічному соціальному середовищі, як студентське, трансформація традиційних чоловічих і жіночих цінностей і установок – вимога часу і умов функціонування соціуму. Процес оновлення та зміни атитюдів у молодіжному середовищі в контексті маскулінності/фемінності є динамічною зміною традиційних, архаїчних уявлень про гендерні ролі з тенденцією до подальшої трансформації, де жінки найбільш типові носії гендерних стереотипів, що змінюються.

Дослідження уявлень студентів про статусні позиції в статево-диференційованому соціальному контексті дає змогу визначити систему

соціальних цінностей та установок сучасної молоді, які тісно взаємопов'язані з їх гендерними стереотипами.

Розглянемо найпоширеніші твердження про розподіл ролей у сім'ї. Підтвердженням глибокого проникнення в масову свідомість стереотипу про те, що жінка, кар'єра та сім'я – не зовсім сумісні поняття, слугують відповіді на запитання «Чи згодні Ви з тим, що, якщо чоловік робить кар'єру, то дружина повинна створювати йому для цього умови?». Переважна більшість учасників опитування (60%) згодні з цим твердженням. Водночас лише 15% чоловіків та 14% жінок вважають, що якщо дружина робить кар'єру, то чоловік має створювати їй умови. Ще 40% припускаються такої можливості. 20% опитаних вважають, що умов створювати жінці не слід. Таким чином, якщо кар'єру робить чоловік, вважається природним, що «створення умов» для цього лягає на плечі дружини. Ситуація, коли кар'єру робить жінка, для української дійсності не типова, тому про створення їй сприятливих умов свідчить незначна кількість опитаних.

Дослідження також показало, що більшість респондентів вважають обов'язком жінки піклуватися про інших членів сім'ї. Так, 70% опитаних, у тому числі більшість жінок, погодилися із твердженням, що «якщо жінка займатиметься політикою, то інтереси сім'ї будуть страждати». Водночас лише 14 % вважають, що «Якщо чоловіки займатимуться політикою, то інтереси сім'ї будуть страждати». Переважна більшість (54%) вважають, що інтереси сім'ї у цьому випадку не постраждають.

Вважаємо, що відповіді на ці питання свідчать про стійкі уявлення про роль і місце жінки та чоловіка в сім'ї та суспільстві. При цьому практично не виявлено гендерних відмінностей у судженнях респондентів. І чоловіки, і жінки переконані, що від жінки багато в чому залежить добробут сім'ї. І якщо вона зосередить свою увагу на кар'єрі, то не зможе дати дітям та чоловікові стільки турботи та уваги, скільки традиційно вимагає від неї суспільство. Слабка включеність чоловіків у життєдіяльність сім'ї розглядається як норма, тому вона не виступає у громадській думці перешкодою для кар'єрних

прагнень чоловіка.

Підтвердження цим міркуванням ми знаходимо і у відповіді на запитання «Чи вважаєте Ви, що домашнє господарство – призначення жінки?». 70% респондентів – серед них чоловіки та жінки – відповіли ствердно. 85% опитаних одностайні в думці, що «жінка значно більше зайнята сім'єю, домашнім господарством, ніж чоловік». Наведені дані свідчать також про те, що у провінційній сім'ї гендерні стереотипи більшою мірою впливають на характер сімейних відносин, ніж у міських.

Звернемося до аналізу реальних практик розподілу внутрішньосімейних ролей. Нижче наведено дані про розподіл домашніх обов'язків між подружжям.

Таблиця №1

Розподіл домашніх обов'язків між подружжям

Обов'язки	Займається дружина	Займається чоловік	Займаються разом
Покупка продуктів	40%	20%	40%
Приготування	65%	5%	30%
Прання	70%	10%	20%
Прибирання	50%	10%	40%
Догляд за хворими	35%	5%	60%
Виховання дітей	40%	10%	50%
Дрібний	10%	70%	20%
Робота на присадибній ділянці	20%	30%	50%

Як бачимо, у сучасній сім'ї значною мірою зберігається традиційний поділ ролей між чоловіками та жінками при веденні домашнього господарства. Проте намітилася тенденція підвищення рівня спільного виконання домашніх справ.

Програма проведеного дослідження передбачала також виявлення ступеня стійкості стереотипу у тому, що чоловік як «годувальник та голова

сім'ї» зобов'язаний матеріально забезпечувати сім'ю, вносячи велику частку у сімейний бюджет.

Отримані результати показали наступні дані. На запитання «Яка модель формування сімейного бюджету Вам імпонує?» 60% відповіли, що повинні заробляти обидва з подружжя. Більше половини опитаних (55%) вважають, що й сімейним бюджетом також мають розпоряджатися двоє. При цьому лише 15% віддають цей «привілей» чоловікові і 30% - дружині. Дані результати також показують, що жінка активніша, ніж чоловік, виступає у визначенні життєвої стратегії сім'ї. Однак влада, якою вона володіє, має специфічний характер, адже саме жінка має здатність «розтягувати сімейний бюджет на покриття всіх потреб» за допомогою всілякої економії, планування витрат до найдрібніших деталей тощо. Внаслідок цього розуміння про розподіл владних повноважень у сім'ї має принципово інший відтінок, ніж у разі владних відносин у суспільстві.

Відтак, складається суперечлива ситуація – всі можливості самореалізації жінок у публічній сфері не знімають зі своїх плечей вантажу сімейних обов'язків. Жінка з мовчазної згоди свого чоловіка, як і раніше, панує в більшості сфер внутрішньосімейного життя – розпоряджається бюджетом, веде домашнє господарство, займається з дітьми.

Для вивчення думки про становище жінок у суспільстві, нами було проведено ще одне дослідження. Його методика полягає в наступному: опитування проводилося за допомогою анкети, як в індивідуальній, так і в груповій формі. Анкета за своєю структурою складається з відкритих та закритих питань (див. Додаток А). Респондентам було поставлено запитання: «Що для вас найважливіше: робота та кар'єра, сім'я, робота та сім'я одночасно?». Таким чином, для більшості жінок (60%) і чоловіків (70%) пріоритетними залишаються одночасно робота і сім'я. Наступне питання торкнулося згоди-незгоди респондентів з традиційною роллю жінки в суспільстві. Отримані дані засвідчили, що є фактори, які стали визначальними у цьому випадку. Так, серед опитаних жінок (70%) майже вдвічі більше, ніж

серед чоловіків (30%), які не згодні з «природним», традиційним поглядом на призначення жінки. Чим вища освіта у респондентів, тим частіше вони висловлювали незгоду з думкою, що «жінка не повинна працювати, а її призначення – сім'я, чоловік, діти».

Таким чином, результати опитування показують, що чоловіки (60%) дотримуються більш традиційного погляду на основне призначення жінки, а самі жінки неоднозначно визначають соціальну роль жінки. Частка жінок із різних за родом діяльності груп, які не згодні з традиційною роллю жінки більша.

Міцно вкорінені в суспільній свідомості стереотипи «родина і жінка», «кар'єра і чоловік», звели стіну з «невидимої» цегли, якої, здавалося б, ні, але в той же час вона існує, заважаючи жінці реалізовувати себе в кар'єрному та особистісному зростанні.

На такий стан справ впливає безліч факторів, у тому числі й усвідомлення нерівності шансів щодо професійного зростання у чоловіків та жінок. Коли респондентам було поставлене питання, чи мають чоловіки та жінки в реальності однакові шанси для професійного зростання та просування, то 35% чоловіків та 55% жінок констатували, що шанси не рівні, а 10% чоловіків та жінок важко відповісти. Причому чим вища освіта опитаних, тим більша частка респондентів вважають, що шанси не рівні.

На запитання: «Чи є Ваша стать перешкодою на шляху кар'єрного росту», відповіді розподілилися таким чином: 100% чоловіків вважають, що їхня стать не перешкоджає кар'єрному зростанню; інша картина спостерігається серед відповідей жінок на це питання: «Так, є» - 40%; «Ні, не є» - 45%; «Важко відповісти» - 15% жінок.

Коли респондентам було поставлено запитання: «Кого ви хотіли б бачити керівником: чоловіка чи жінку?», 75% опитуваних відповіли, що чоловіка. Можливо це результат усталеного стереотипу про те, що жінка не може бути хорошим керівником.

В анкеті було поставлено питання: «Кому простіше влаштуватися на

високооплачувану роботу?» 70% респондентів відповіли, що простіше влаштуватися чоловіку, ніж жінці, а 30% - легше влаштується жінка.

У повсякденній свідомості існують негативні стереотипи щодо працюючої жінки (нібито зайнятість жінок надає негативний вплив на дітей, на відносини в сім'ї тощо) Такі уявлення певною мірою формують почуття провини у працюючих жінок, перешкоджають їх професійній самореалізації. У зв'язку з чим респондентам було поставлено питання: «Якщо жінка працює, це негативно впливає на сім'ю, дітей». Відповіді розподілилися так: негативно впливає на дітей 40%; негативно впливає на сім'ю 30%; робота не чинить несприятливого впливу на сім'ю і дітей 30%

Таким чином, даний стереотип не знаходить свого підтвердження серед жінок, так як більшість (60%) вважають, що робота не чинить несприятливого впливу на сім'ю та дітей. Здається, що цей стереотип встановили чоловіки, щоб жінка, як і раніше, не могла стати конкурентом чоловікам у кар'єрному та особистісному зростанні.

Хоча результати різних досліджень показують, що діти працюючих матерів меншою мірою впадають у крайнощі (вони не такі агресивні і не надто загальмовані), краще встигають у школі і мають більш розвинене почуття власної гідності, ніж діти домогосподарок [18].

3.2. Особливості сімейно-шлюбних установок молоді

Неможливо аналізувати процеси в українському суспільстві поза аналізом способу життя, морально-етичних, шлюбних установок, ціннісних орієнтації молоді як особливої соціально-демографічної групи з характерними для неї віковими, соціально-психологічними властивостями і соціальними цінностями. Саме сучасній молоді належить вирішувати соціальні, економічні, культурні, духовні завдання, які стоятимуть перед суспільством у другій половині XXI століття. Нині відбувається злам суспільної психології, загальна зміна парадигми суспільної свідомості та ідеології.

Осмислюючи роль і значення молоді у нових умовах розвитку

суспільства, слід усвідомлювати, що її можна розглядати і як потенціал соціальних змін, і як чинник соціальної нестабільності. Відтак, прогнозування реальних і майбутніх соціальних процесів неможливе без знання реальної картини інтересів і життєвих планів, ціннісних орієнтації та поведінки молодого покоління. Пошуки шляхів управління конфліктами у напрямку від дезінтеграції до соціальної інтеграції може реалізуватися різними шляхами, але в будь-якому випадку, молодіжна сфера не повинна розглядатися лише як явище контркультури.

Серед особливо болючих факторів соціально-психологічного поля розвитку молодшої людини відзначається «...втрата індивідом групової ідентичності, тієї соціокультурної ніші, яка забезпечувала задоволення потреб людини у суспільній приналежності та духовній захищеності. У пошуках чи заміщення втраченого людина звертається, насамперед, до таких відносно стійких соціокультурних утворень – національної самосвідомості та релігії, але також у певних ситуаціях прагне створити нові ідентифікаційні структури» [3].

І тут необхідно підкреслити, що соціально-психологічно небезпечним також є «порушення глибинних зв'язків всього нашого дорослого співтовариства і дітей, відчуження дитинства від світу дорослих. Сьогодні діти знаходяться поряд, але не всередині нашого світу. Дитина почувається непотрібною для маси дорослих, часто байдужих до неї. Це становище відображається як у фіксованих психологічних станах дітей, так і у поведінці дорослих, у яких атрофувалося відповідальне ставлення до дитинства» [11]. Зростання числа бездоглядних дітей, соціальне сирітство, дитяча злочинність та інші деструктивні явища.

Про серйозний дефіцит духовної уваги, поваги до дитини, в тому числі і з боку близьких людей, найчастіше пишуть психологи, які за діяльністю покликані вирішувати психолого-педагогічні, психічні проблеми дітей і підлітків. Поширена нині тенденція підвищення уваги до одягу, харчування, культурних розваг дітей з боку батьків та близьких, замінила собою можливість

спілкування з ними.

Відчуття самотності, що виникає в результаті, сприяє зростанню цинізму, втраті поваги до найважливіших людських цінностей. Тут можна говорити про проблему «системної» деструктивності суспільства, що стосується насамперед, сфер економіки, влади (політики) та культури (престижу). Тут і відбувається розрив зв'язків у системі «дитина-доросла», «старше-молодше» покоління, до розпаду зв'язку часів.

Криза в українському суспільстві породила найгостріший конфлікт поколінь, який не вичерпується традиційними для будь-якого суспільства розходженням «батьків» і «дітей», але стосується філософських, світоглядних, духовних основ розвитку суспільства і людини, базисних поглядів на економіку та виробництво, матеріальне життя соціуму [14].

Покоління «батьків» опинилося у ситуації, коли передача досвіду молоді практично не відбувається. Соціальні цінності, якими жили вони, у новій історичній ситуації для переважної частини молоді втратили практичне значення і через це не успадковуються. Це багато в чому пояснюється тим, що самі ці цінності не піддавалися конструктивній критиці, а представлені засобами масової інформації у спотвореному вигляді [там само].

У суспільстві очевидний розрив поколінь, що відображає розрив наступності, історичного поступу, перехід суспільства на рейки принципово іншого ладу.

Аналізуючи досвід порівняльних соціологічних досліджень можна засвідчити, що молодим сьогодні доводиться вирішувати, що цінніше – опанування інструментами та засобами, що забезпечать здатність адаптуватися до нових умов, безмежна свобода вибору, чи збереження хоч і традиційних, але все ж морально застарілих норм і стереотипів поведінки. Відтак, у свідомості та поведінці молоді посилюються прагматизм, прагнення до матеріального достатку, орієнтація на підприємництво. Деякі дослідження становища молоді [12; 16; 21 та ін.] дають уявлення про те, що в ієрархії цінностей значної частини молодіжних груп культ грошей піднявся на одне з

перших місць – факт, в якому відображаються особливості світогляду та розуміння молодими людьми своїх життєвих перспектив: гроші виступають як умова задоволення потреб не тільки у розвазі, а й духовному зростанні, у саморозвитку.

У той же час, на наш погляд, цінності сімейних відносин залишаються все ще найпріоритетнішими. У студентському середовищі було проведено і розгорнуте дослідження шлюбних установок (анкета «Гендерні відносини та особливості життєдіяльності сучасної сім'ї» (додаток Б), яке підтвердило серйозність і значимість тематики сім'ї та сімейних відносин для молодіжних груп.

Отож, студентам, які брали участь в опитуванні, насамперед, було запропоновано перерахувати всіх членів сім'ї.

Розподіл варіантів виглядає так: повні сім'ї склали – 90%, одnodітні – 25%; дводітні – 60 %; багатодітні – 15%; неповні сім'ї склали – 10%,

Безперечно, що ці дані є лише непрямою ілюстрацією висунутого вище припущення. Ймовірно, вони можуть також відображати стосунки повних і неповних сімей не тільки в студентському середовищі, а й загалом по Україні. Потрібна перевірка на ширшій вибірці, у тому числі і на контрольній групі молоді, яка не включена до процесу здобуття вищої освіти. Однак ці цифри звертають на себе увагу і заслуговують на подальше дослідження.

Найбільш доступними для значної частини населення, у тому числі і молоді як найдешевші, є електронні засоби масової інформації, які контролюють значну частину дозвілля молоді, та виступають як найважливіший інститут формування духовного світу, ціннісних орієнтацій, соціальних установок нових поколінь. Усе це відбувається на фоні значної роз'єднаності традиційних інститутів соціалізації (сім'ї, школи, ЗМІ, армії, громадських об'єднань тощо). Цілком очевидно, що проблеми духовного та морального розвитку молоді неможливо вирішувати поза загальним процесом духовного та морального розвитку всього громадянського суспільства нашої держави, і поза відродження морально здорової сім'ї.

Наведемо дані щодо дослідження сімейно-шлюбних установок досліджуваної вибірки студентів. Для більшої об'єктивності та зрозумілості, на основі отриманих результатів ми склали узагальнений портрет представника молоді, в якому відображені його найголовніші соціальні установки:

- у вільний час воліє найбільше зустрічатися з друзями, слухати музику, дивитися телевізор та грати у комп'ютерні ігри, читати книги (лише дівчата-студентки);

- воліє дивитися комедії, бойовики (крім дівчат-студенток), мелодрами (крім юнаків обох вікових груп);

- музичні уподобання лежать у галузі сучасних ритмів та вітчизняної естради і лише незначна дівчат-студенток слухає із задоволенням класичну музику;

- до поняття «здоровий спосіб життя» включає «не пити», «не вживати наркотики», «займатися спортом», «вести осмислене життя» і вважає, що необхідно дотримуватися принципів здорового способу життя хоча б частково;

- якби дізнався, що друг вживає наркотики, постарався б допомогти позбутися цієї звички;

- щодо оцінки проституції як способу заробляння грошей має нестійку позицію у всіх вікових групах;

- вважає прийнятним розпочати статеве життя, не досягаючи 18 років і вже тим більше, не чекаючи на одруження;

- ранню вагітність вважає особистою справою кожного; за рішення подруги зробити аборт не засудив би її і вважає, що через це, рано чи пізно, проходить кожна жінка; у питаннях безпечного сексу обізнаний, на його думку, цілком достатньо;

- найбільше в житті боїться захворіти на СНІД, стати інвалідом, прикутим до ліжка, залишитися самотнім (додали самотійно);

- у скрутну хвилину за підтримкою та опорою, насамперед,

звернеться до друзів, у другу чергу, до батьків.

Аналіз цих даних дає уявлення про сфери, що впливають на формування морально-етичного портрета сучасної молоді. Як бачимо, саме масова культура, як найбільш доступною та виступає основним засобом формування соціокультурного та морально-етичного портрета молодої людини.

Окремо відмітимо факт соціально-етичної оцінки шлюбу за розрахунком, коли понад 60% юнаків і дівчат визнають негідним або винятковим шлюб з розрахунку. Ліберально налаштованими у цьому питанні є близько третини учасників. Ліберальну точку зору щодо можливості та доцільності проституції висловили 10% респондентів. Так, на запитання «Чи вважаєте Ви проституцію прийнятним способом заробляння грошей?», відповіді «Ставлюся із засудженням» та «Вважаю, що з цим необхідно боротися» - 50%; натомість 40% вважають, що «ця робота нічим не гірша, ніж інша», хороший «спосіб отримати за власне задоволення великі гроші» і можуть «уявити себе в цьому бізнесі», решта 10% ухилилася від відповіді.

На питання «З якого віку, як Ви вважаєте, можна починати статеве життя?» 30% сказали що «з 15 років»; 35% - "з 17 років"; 25% - «після 18-ти років»; 10% - «тільки одружившись». Таким чином, статеве життя в молодіжному середовищі в переважній мірі не тільки не пов'язується з сімейним, але не співвідноситься і з факторами фізіологічного дозрівання людини, факторами здоров'я. Це, безумовно, має викликати стурбованість.

Ще одним запитанням, яке було поставлене студентам, стосувалося цінностей, які є пріоритетними у їхньому житті. Отримані відповіді розподілилися наступним чином:

1. Здоров'я	65%
2. Сім'я	55%
3. Матеріальний достаток	45%
4. Віддані друзі	35%
5. Хороша освіта	25%

6. Цікава робота	25%
7. Кар'єра	15%
8. Поліпшення існуючого суспільства	10%
9. Визнання оточуючих	5%
10. Слава	1%

Отож, як бачимо, необхідною умовою для щастя для молодих людей є матеріальний достаток, міцна сім'я та здоров'я. Високий рейтинг здоров'я в системі ціннісних орієнтації підтверджується тим, що 60% молодих людей вважають свій спосіб життя здоровим, час від часу приділяючи йому увагу, дотримуючись правильного харчування та займаючись фізкультурою та спортом (відповідно 55, 35 і 30% респондентів). Для переважної кількості опитаних недопустимо вживання наркотиків (90%), безладні статеві зв'язки (70%). Куріння є неприпустимим для 50% респондентів. Більш лояльне ставлення у молоді до вживання алкоголю – неприпустимо повністю лише для 10%.

Сім'я як цінність для 70% опитаних молодих людей - союз люблячих людей, для 10% - розумна кооперація, 10% - важко визначити "що таке сім'я", ще 10% вважають що сім'я – це пережиток минулого.

Аналіз зібраної емпіричної інформації підтвердив, що на першому місці в системі ціннісних орієнтації опитаних студентів стоять вітальні цінності, зокрема, здоров'я, сім'я та матеріальний достаток.

Таким чином, можна виділити такі тенденції у формуванні сімейно-шлюбних цінностей та установок у молодіжному середовищі:

- формування ціннісних орієнтації та пріоритетів відбувається на тлі зниження соціалізуючої функції сім'ї під зростаючим впливом засобів масової культури;

- цінності матеріального достатку, багатства, грошей входять до числа найважливіших для молоді, що безперечно відбивається на побудові ними своїх життєвих планів, виборі професії, шлюбно-сімейній поведінці;

- цінності любові, сім'ї та сімейних відносин все ще займають перші

позиції і це є тим ресурсом, на який можна спиратися при побудові та реалізації державних молодіжних та сімейних програм.

На окреме обговорення заслуговують як шлюбні установки, так і механізми їх реалізації, а також особливості дошлюбної поведінки молоді, тому що все це відіграє визначальну роль у створенні стійкої, гармонійної сім'ї.

Вибір шлюбного партнера і дошлюбна поведінка відносять до соціальних систем, які створені людьми в результаті їх свідомого об'єднання і в процесі еволюції перетворилися на щось самостійне, що існує і розвивається за власними законами. «Назване поведінка носить конкретно-історичний характер і йому властиві риси як мінливості, новизни, а й наступності».

Структура дошлюбної поведінки складається з біологічних, соціальних, психологічних рис поведінки індивіда, яка має певну спрямованість до індивідів протилежної статі і має на меті створення сім'ї. До його структурних компонентів необхідно віднести звичаї, традиції, обряди, за допомогою яких у минулому підростаюче покоління поступово готувалося до виконання тих чи інших ролей та функцій. Раніше наші предки супроводжували різні етапи статевої зрілості людини. Завдяки обрядам формувалися психологічні, вольові та моральні якості, необхідні для подальшого життя. Вони також сприяли беззаперечному дотриманню існуючих норм, у тому числі й у системі дошлюбної поведінки.

Соціальні інститути минулого стежили за тим, щоб між поколіннями не порушувалася нитка наступності. Було налагоджено механізм соціального відтворення, внаслідок чого відбувалося становлення та регулювання загальноприйнятих суспільних відносин. «Люди постійно відчували на собі дію механізму соціального відтворення, в основу якого було закладено думку: так жили віками і не нам порушувати стародавні заповіді предків. Особистість пригнічувалася і підкорялася стереотипам мислення та поведінки, які були прийняті в суспільстві» [24].

Плідність системи дошлюбної поведінки у недалекому минулому

забезпечувалася величезною виховною роботою самої сім'ї. Особу «цілеспрямовано налаштовували на майбутнє життя». У всьому багатоструктурному механізмі системи дошлюбної поведінки явно проглядалися пріоритети суспільства та сім'ї перед інтересами особистості. Сьогодні помітно змінилася система дошлюбної поведінки. Якщо в минулому одруження являло собою природну і необхідну подію в житті кожної людини, то сьогодні такої зумовленості немає.

Соціально схвалене спілкування юнаків і дівчат у минулому мало виключно матримоніальний напрямок, тобто має на меті укладання шлюбу та створення сім'ї. Сьогодні ж у сфері спілкування між молодими людьми не обов'язково домінують подружні мотиви, в ній присутні і емотивні зв'язки, і сексуальне задоволення, і творча співпраця.

Багатофункціональність цієї сфери не супроводжується системною складністю та глибиною, а характеризує більше її феноменальний рівень.

Для міцності майбутнього шлюбу вірність, відповідальність якості вкрай необхідні. Нині помітно зменшився і змінився вплив батьків на вибір шлюбного партнера, на всю дошлюбну поведінку в цілому. І ще одна відмінність від дошлюбної поведінки в минулому – збільшені очікування та домагання майбутніх шлюбних партнерів один до одного і в цілому до всього сімейного життя.

Цінністю стає не просто наявність сім'ї, а одруження саме з коханою людиною, з тим, хто обраний за особистими якостями. В даний час, коли панівною формою сім'ї стала нуклеарна, освіта особистих «капіталів» подружжя також є стимулюючою умовою розпаду сім'ї, особливо розлучень.

Проведене соціально-психологічне вивчення шлюбних установок у молодіжних групах, дало змогу проаналізувати, як у них розподіляються цінності сім'ї та сімейного життя. За умовами дослідження респондентам пропонувалося описати «ідеальну» модель передбачуваної їхньої майбутньої сім'ї, для чого був розроблений запитальник-схема, який містив основні пункти сімейної структури. Вступний інструктаж пропонував спиратися на

питання, але не обмежуватися ним. Усі, хто брали участь у дослідженні, поставилися до завдання позитивно, роботу виконували з цікавістю, що ще раз підтвердило актуальність у молодіжному середовищі питань, пов'язаних із внутрішньосімейними відносинами.

Крім дослідницької задачі, паралельно вирішувалася задача діагностична, тобто ставилося завдання виявити внутрішньосімейні дисгармонії «батьківської сім'ї». Але, що найважливіше, вирішувалося і психотерапевтична задача, так як учасник, відповідаючи на запитання вербалізував своє ставлення до «реальної сім'ї», порівнюючи її зі своєю сім'єю «ідеальною». На другому етапі роботи пропонувалося відзначити збіги цих двох моделей.

Аналіз результатів дослідження проводився за такими напрямками:

- загальний середньостатистичний портрет «ідеальної» моделі майбутньої сім'ї сучасної молоді людини;
- детальніший порівняльний аналіз установок юнаків та дівчат на шлюбність, дітність, розподіл лідерських позицій, готовність брати на себе відповідальність за ведення домашнього господарства та бюджет сім'ї;

Розгляд моделей сім'ї свідчить про те, що в сфері внутрішньосімейних відносин, що характеризують сімейний устрій, нині відбуваються процеси егалітаризації та демократизації існуючих порядків. У той же час «ідеальна» сім'я переважна у молодіжному середовищі, значною мірою носить риси патріархальності. А саме, у питаннях розподілу домашніх обов'язків, відповідальності за виховання дітей та за господарювання, формального закріплення позиції господаря будинку за чоловіком. Загалом у питанні про верховенство в сучасній міській сім'ї враховується і економічний статус «кандидата» на цю роль. Порівняно з минулим змінилася і сама роль глави сім'ї – верховенство сьогодні полягає не у прояві влади над членами сім'ї, як це було раніше, не в розпорядженні ними, а в організації життя сім'ї, у влаштуванні її побуту.

Загалом, портрет середньостатистичної ідеальної моделі сім'ї в

молодіжних групах виглядає так:

- сім'я складається з чоловіка, дружини, двох дітей (65% юнаки-студенти та 65% дівчини-студентки) та більше (10% та 15% відповідно);
- живе ця сім'я найчастіше у дуже великій квартирі у великому місті (у студентів);
- лідерство (чоловік-голова сім'ї) закріплене за чоловіком, тобто патріархальна модель розподілу влади у 60% юнаків-студентів і 60% дівчат-студенток;
- відповідальність за ведення домашнього господарства юнаки делегують дівчатам (70% у студентів), а дівчата добровільно закріплюють за собою (60%);
- сімейним бюджетом в ідеальній сім'ї партнери найчастіше розпоряджаються спільно, що, очевидно, пов'язано з тим, що сучасна жінка зазвичай має незалежний економічний статус;
- кишенькові гроші дітям виділяються батьками лише доки діти самі не починають заробляти, на що розраховує переважна більшість респондентів;
- домашні обов'язки в «ідеальній» сім'ї розподіляються традиційно, а саме так звана «жіноча» робота (кухня, прання, прибирання та виховання дітей) закріплені за дружиною у студентів у 50% (юнаки) та 45% (дівчини), причому обидвоє з більшою готовністю налаштовані на виконання спільно цих робіт;
- вечір буднього дня проходить у приготуванні вечері, спільному спілкуванні, перевірці уроків у дітей, біля екрану телевізора;
- вихідні дні – це, як правило, генеральне прибирання, поїздки по магазинах і за місто, спілкування з друзями, що мало відрізняється від розподілу вільного часу в реальній сім'ї;
- відпустка планується на сімейній раді з урахуванням думки дітей і проводиться обов'язково в цікавих далеких подорожах;
- всі заняття поза домом окреслюються набором з роботи та навчання, набагато рідше - спорт чи інші захоплення;

- переважна кількість респондентів планують використовувати демократичну систему взаємодії з дітьми, а саме зважати на їхню думку, впливати словом, не застосовувати насильства;
- у більшості ідеальних сімей обов'язково є домашні тварини, яких доглядає той, хто найбільше їх захотів;
- ідеальна сім'я відкрита для широкого спілкування з друзями та родичами з приводу і без приводу, що відповідає традиціям;
- з приводу шкідливих звичок висловлювання категорично негативні лише щодо наркотиків та надмірного вживання алкоголю, менш категоричні щодо куріння, недотримання режиму дня;
- в ідеальній сім'ї святкуються всі традиційні світські свята, шануються дати початку відносин, дні народжень, а також помітні згадки про релігійні свята Великодня та Різдва.

Таким чином, приваблива на рівні установок у молодіжних групах модель сім'ї, яку ми умовно назвали «ідеальною», значною мірою відповідає найбільш поширеним зразкам реальної української сім'ї, що ще раз підкреслює наступність у формуванні шлюбних установок. Привертає увагу те, що жоден респондент не вибрав модель неповної сім'ї, що передбачає установки на міцний і стабільний шлюб.

Висновок до розділу 3.

Проведене емпіричне дослідження мало декілька завдань. Перше з них було спрямоване на виявлення статеворольових стереотипів серед студентської молоді. Отримані дані засвідчили наступне:

1) в даний час для більшості жінок (70%) та чоловіків (80%) пріоритетними залишаються одночасно робота та сім'я.

2) на ступінь згоди-незгоди респондентів з «природним» призначенням жінок впливають такі фактори, як стать, освіта, рід діяльності. Серед опитаних жінок (65%) майже вдвічі більше, ніж серед чоловіків (30%), не згодних із

«природним», традиційним поглядом на призначення жінки. Чим вища освіта у респондентів, тим частіше вони висловлюють незгоду з думкою, що «жінка не повинна працювати, а її призначення – сім'я, чоловік, діти».

Вивчаючи сімейно-шлюбні установки було з'ясовано, що сім'я все ще залишається пріоритетом у житті молодої людини, хоча на процес її соціалізації, в тому числі гендерної, все більше впливають інші соціальні інституції, які переорієнтують її на кар'єру та матеріальний добробут.

Хоча попередньо було з'ясовано, що більшість молодих людей не надто задоволені своїми «батьківськими моделями» сім'ї, все ж результати третього етапу дослідження довели, що значну частину їх організації та функціонування юнаки і дівчата схильні перенести у свої власні родини.

ВИСНОВОК

У XX столітті сім'я зазнала значних змін за наступними напрямками:

- перехід від традиційної патріархальної моделі до різних типів та форм сімейних відносин;
- зміна фізичних параметрів сім'ї як за чисельністю (до 3-4 осіб);
- зміна біографії сім'ї як за віком організації сімейного союзу, так і за тривалістю життєздатності даного союзу;
- розповсюдження нуклеарної малодітної моделі сім'ї як основної форми сімейного союзу.

Однак цінність сім'ї та сімейних відносин протягом усього минулого століття зберігалася для індивіда як одна з найзначніших. Ці суперечливі тенденції й сьогодні визначають як становище та умови проживання особистості сім'ї, а й здоров'я суспільства, держави, нації загалом. Все це залежить від кількох специфічних особливостей сімейного союзу, а саме: постійна взаємозалежність членів, що входять до неї, в результаті якої будь-яка зміна поведінки одного з них тягне за собою зміни в поведінці інших; сімейна структура обмежує себе певними межами, що дозволяють їй найбільш оптимально пристосовуватися до соціуму, а також виконувати певні завдання як щодо задоволення особистих потреб сім'ї так і зовнішні функції.

Очевидно, що порушення в будь-якій із ланок сімейної структури включає ланцюг пристосувальних механізмів, що значно впливають суспільні, соціокультурні процеси в суспільстві. Руйнування інституту сім'ї та сімейних відносин, найімовірніше, ведуть до руйнування моральних і моральних критеріїв у суспільстві, що далі може призвести до руйнування суспільства як такого.

І пов'язано це з тим, що «при всьому різноманітті та багатогранності психологічних відносин у шлюбі вони в головному своєму змісті регулюються моральною свідомістю людей. Найбільш загальним втіленням цієї свідомості є моральний ідеал, що виражається в поняттях добра і справедливості, які конкретизуються, з одного боку, в моральних критеріях та оцінках, що

становлять оцінну галузь моралі, з іншого - в моральних принципах та нормах, що становлять її практично дієву, нормативну область» [30].

Основні зміни, які сьогодні зафіксовані в інституті сім'ї стосуються таких її основних характеристик, як функціональний вигляд, структура, статус серед інших соціальних інститутів, взаємини особистості, сім'ї та суспільства, соціальна організація тощо. На жаль, сьогодні немає чіткого уявлення про ту модель сім'ї, яка підтримується державою. Прорекларувавши на рівні державної політики самостійність та автономію сім'ї, держава фактично відмовилася від ідеології моральності та етики, а також екологічного здоров'я статі. Більше того, сучасний устрій суспільного і соціального життя такий, що диктує індивіду позасімейну поведінку, орієнтує на індивідуальні кар'єрні досягнення, високі ритми соціальних зв'язків, індивідуалізм. Сім'я в цьому випадку є фактором, що заважає і відволікає від цілеспрямованого рішення професійних планів і перетворюється на якусь особистісну цінність, розкіш.

Соціальна природа сім'ї така, що у її розвитку відбивається вся історія людства, яка опосередковано через мораль, право, релігію, політику, суспільну свідомість, прогрес, державну діяльність впливає на лад та форму сім'ї. У той самий час у сім'ї значно консервативніше і повільніше відбувається розвиток сімейних відносин, ніж соціально-економічний розвиток суспільства. Своєю чергою, сім'я відіграє найважливішу роль у здійсненні суспільного прогресу через виконання функції соціальної наступності поколінь, відтворення та морального оновлення.

Сім'я як специфічне суспільне явище ґрунтується на кількох основах: економічній, соціальній, біологічній, соціальній, демографічній, психологічній та постає як соціальна система, як суспільно-історичне явище. З іншого боку, це як соціальний інститут, а й певний вид морально-психологічної спільності, де ключовими є міжособистісні відносини.

На сучасному етапі історичного розвитку суспільства особистісно-формуєча діяльність сучасної сім'ї є головною та визначена тісним зв'язком сім'ї та держави.

У ХХІ столітті розвиток сім'ї протікає і протікатиме під впливом великих економічних, політичних, національних подій. Зрозуміло, що саме сім'я як соціальний інститут суспільства здатна зіграти в цій ситуації своєрідну роль сполучної ланки між минулим, сьогоденням і майбутнім. Саме в родині ще збережено ресурс для здійснення наступності поколінь, для збереження культурної та історичної спадщини. Крім того, в сім'ї можливе значне відродження морально-етичних, загальнолюдських цінностей, бо саме в ній вони затребувані максимально як такі, що забезпечують життєву стійкість і ціннісну значущість сімейного союзу для особистості. Саме інертність і особливе становище в суспільстві дозволять родині не тільки зберегти наявні в її активі ресурси, а й переробити і поставити собі на службу все позитивне і важливе, що здатне зміцнити її позиції. Однак це процеси значно розтягнуті в часі і проходять складними шляхами. Те, що відбувається з сім'єю і сімейними відносинами зараз, буде помітно відображатися на стані суспільства, як найближчим часом, так і у віддаленому майбутньому. Насамперед, це буде помітно в погіршенні демографічних показників, а також у значному поширенні деструктивних типів поведінки людини. Сім'я як сполучна ланка між культурою, цивілізацією та суспільством, своїм типом, способом життя, структурою визначає формування особистості. Любов і сім'я, що мають спільні соціокультурні характеристики, становлять фундаментальні засади цивілізації, відображають прогрес культури, своїм багатофункціональним змістом сприяють йому. Культура тут виступає як показник ступеня розвитку суспільної людини та людського суспільства. У сім'ї як у суб'єкті культурного прогресу створюються специфічні сімейні цінності, необхідні розвитку духовної культури нації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авер'янова Г.М., Дембицька Н.М., Москаленко В.В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. К.: „ППП”, 2005. 307 с.
2. Александрова О. Ф. Роль і місце ціннісних орієнтацій у сучасній теорії виховання. Вісник Запорізького національного університету. Педагогічні науки. 2012. № 1 (17). С. 92–95.
3. Альохін М. Сми́сложиттєві цінності та орієнтири сучасної української молоді індустріальних районів. Соціологія. Нова парадигма, 2014. Вип. 132. С. 153–162. URL: <https://www.novaradigma.pnu.edu.ua>
4. Балабух І. М., Осецька Л. В. Трансформація сімейно-шлюбних орієнтацій сучасної української молоді. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2009. Вип. 4. С. 23–30.
5. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ–Чернівці : Букрек, 2018. 320 с.
6. Беленька Г. В. Здоров'я дитини –від родини. К.: СПД Богданова А. М. 2006. 220с.
7. Бесєдін А. А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки неповнолітніх: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.03 / Національний ун-т внутрішніх справ. Х., 2002. 180 с.
8. Бортнюк Т., Бахомент С., Найт Н. Теоретичні основи формування моральних цінностей сучасної молоді в сім'ї. Інноватика у вихованні. Випуск 13. Том 1. 2021. С. 112-123.
9. Буленко Т. В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2001. Т. III. Ч. 4. С. 2024.
10. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук [та ін.] К.: Просвіта, 2001. 416 с.
11. Галецька І., Семків І. Індивідуальні цінності в дискурсі психологічних теорій. Соціогуманітарні проблеми людини. 2006. № 2. С. 192–203.
12. Галустян Ю.М. Деякі аспекти гендерної ідентифікації та соціалізації особистості. Український соціум. 2004. № 1 (3). С. 7–13.
13. Гасюк М. Вплив гендерної соціалізації на розвиток подружніх взаємин. Психологія і суспільство. 2002. № 1. С. 75 – 83.
14. Говорун Т.В. Гендерні аспекти усвідомленого батьківства: [навч. посібник] / Т.В. Говорун, В.П.Кравець, О.М.Кікінежді, О.Б. Кізь. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2004. 144 с.
15. Гончарук О. Добробут української сім'ї: між бажаним і дійсним. Українське суспільство 1992-2007. Динаміка соціальних змін. К.: Ін-т соціології НАН України, 2007. С. 250-256
16. Горностаї П.П. Гендерна соціалізація та становлення гендерної ідентичності / В.П.Агєєва, В.В.Близнюк, І.О. Головашенко та ін. Основи теорії гендеру: [навчальний посібник]. К. : К.І.С., 2004. С. 132–157.

17. Грицяк Н.В. Гендерний паритет сучасності. *Завуч*. 2000. № 32. С.2 – 18.
18. Державний інститут сімейної та молодіжної політики. URL: <http://www.dipsm.org.ua/>
19. Жданов І.О. Сімейні цінності та розвиток інституту сім'ї – питання національної безпеки України. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/zhdanov/5c794590b5245/>
20. Завгородня О. Фемінне та маскулінне у психології художньо обдарованої особистості: постановка проблеми. *Психологія і суспільство*. 2001. № 3. С. 33–44.
21. Зазимко О. Формування життєвих цінностей у юнацькому віці: 208 психологічні особливості. Вісник КНТЕУ. 2012. № 4. С. 89–104.
22. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (зі змінами) від 21 червня 2001 року № 2558-III
23. Закон України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю» № 2558-III від 21.06.2001. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>.
24. Ільїна Ю. М. Ментальні моделі особистості: теоретичний аналіз. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2003. С. 152–157.
25. Калініченко А. Роль ціннісних орієнтацій у самовихованні студентської молоді. Вісник Львівського університету. Серія: Педагогічна. Львів, 2006. № 21(1). С. 175–181.
26. Карпова Д. Є. Психологічний аналіз сімейних ролей шлюбних партнерів. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2016. Випуск 4. С. 41–45.
27. Кияшко Д. Ю. Життєві цінності в юнацькому віці: результати емпіричного дослідження. Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ. К., 2009. Т. XIV. Ч.2. С. 158–167.
28. Клепко С. Ф. Цінності буття і цінності освіти в контексті глобалізації. Вища школа. 2004. №2–3. С. 25–37.
29. Кравець В.П. Гендерна педагогіка: [навчальний посібник]. Тернопіль: Джура, 2003. 406 с.
30. Кравець В.П. Статова соціалізація дітей і підлітків: закономірності та гендерні особливості : монографія. Тернопіль: ТНПУ, 2008. 476 с.
31. Кухаренко О. О. Дослідження сексуальної культури в Україні світі. Культура України. 2015. Вип. 49. С. 252–263
32. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації. Європейські абрис. К., 2002. 445с.
33. Лібанова Е. М., Аксьонова С. Ю., Бялковська В. Г. Сім'я та сімейні відносини в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку: монографія. Київ: ТОВ «Основа-Принт», 2009. 248 с.

34. Муляр Н. Актуальні проблеми сучасної української сім'ї у контексті морально-етичного виховання. Актуальні питання гуманітарних наук. 2016. Вип. 16. С. 359–364.
35. Ноур А. М. Українська сім'я у сучасному соціумі: реалії і тенденції. *Український соціум*. 2002. № 1. С. 104–110.
36. Оксамитна С. Динаміка сімейного стану та складу сім'ї. Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. Київ : Інститут соціології НАН України, 2004. С. 73 – 80
37. Оксамитна С.М. Гендерні відносини крізь призму громадської думки в Україні і світі. Гендерна перспектива. К.: Факт, 2004. С. 135–147.
38. Особа О. Нівеляція сімейних цінностей прояв культури постмодернізму. *Молодь і ринок*, 2012. № 12. 128 с.
39. Піча В.М. Соціологія сім'ї. Львів, 1994. 346 с.
40. Плахотнік О. Філософія, освіта, гендер: пошуки місця зустрічі. Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє. Матеріали другої міжн. наук.-практ. конф. (5-6 липня 2002 р.). К., 2002. С. 52–57.
41. Постовий В. Тенденції виховання дітей і молоді в сучасній українській сім'ї. Соціальна робота в Україні: теорія і практика, 2003. № 3. с. 20-26.
42. Прокопенко Н., & Тертична Н. Погляди на шлюб та сім'ю в системі ціннісних орієнтацій сучасної молоді. *Молодий вчений*, 2022. 8 (108). С.26-29.
43. Психологічна енциклопедія / автор-упорядник О. М. Степанов. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
44. Римаренко І. В. Зміна шлюбно-сімейних відносин в Україні. *Науковий огляд*. 2019. Т. 6. № 59. С. 28–44.
45. Сім'я та сімейні цінності в Україні: сучасний стан і тенденції розвитку: моногр. Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України. К.: ТОВ «Основа-Принт», 2011. 270 с.
46. Соціологія сім'ї та шлюбу: навч.-метод. посіб. / О. Каретна, Э. Прохоренко, М. Яценко ; Нац. ун-т «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 94 с.
47. Соціологія: Підручник / За ред. докт. соціол. наук, проф. В.М. Пічі. 4-те видання, виправлене. Львів: "Магнолія 2006". 2009. с. 29
48. Столярчук О. А. Психологія сучасної сім'ї : навч. посіб. Кременчук, 2015. 136 с.
49. Сучасна українська сім'я. Режим доступу: <http://www.novaera.te.ua>
50. Титаренко Т.М. Стат'я і культура. *Психолог*. 2003. №3. С. 1-4.
51. Фурман А. В., Надвичина Т. Л. Основи гендерної рівності: Навчальний посібник. – Тернопіль: Економічна думка, 2006. 168 с.
52. Хлопоніна Н.Є. Вплив рольових очікувань подружжя на характер сімейного спілкування. *Актуальні проблеми психології*. Том 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб. наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред.Максименка С.Д., Кісарчук З.Г. К.: Міленіум, 2003. Вип.2. 228 с. С.132 – 137.

53. Хлопоніна Н.Є. Особливості статевої диференціації в сучасній сім'ї. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. №16 (111). Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2006. С.228 – 234.
54. Юнда И.Ф., Юнда Л.И. Социально-психологические и медико-биологические основы семейной жизни. Киев : Вища школа, 1990. С. 26–29.
55. Burn S. M. *Women Across Cultures: A Global Perspective* (3rd ed.). 2011. New York: McGraw-Hill Education. 346 p.
56. Charles Parsons Some remarks on Talcott Parsons's family. In: *Journal The American Sociologist*. Vol 35, Nr 3, Sept 2004. pp. 4-22
57. Durkheim E. *The Division of Labor in Society*. Halls, W.D., Trans., The Free Press, New York. 1984. 465 p.
58. Giddens Anthony. *Sociology*. 2nd ed. Cambridge: Polity Press, 1993. 246p.
59. Lorber S., Parrel S. *The Social Construction of Gender*. Cambridge, 1991. P. 59.
60. Ortner Sh. *Female to Male as Nature is to Culture? II Women, Culture and Society*. Stanford (Cal), 1974.
61. Rich A. *Of Women Born: Motherhood e Experience and Institutions*. WW Norton & Company. New York-London, 1986. 126 p.
62. Rubin G. *Traffic in Women: Sex II Women. Culture and Society*. Stanford (Cal), 1974. 56-78 p.
63. Schwartz S.H. A theory of cultural value orientations: Explication and applications. *Comparative Sociology*. 2006. No. 5. P. 137–182.
64. Talcott Parsons: zur Aktualität eines Theorie programms/ Helmut Staubmann, Harald Wenzel (Hrsg.). Wiesbaden: Westdt. Verl., 2000. 321 p.
65. *The system of modern societies* by Talcott Parsons, 1971, Prentice-Hall edition, in English. 365p.
66. Erikson E. H. *Childhood and society*. W W Norton & Co. 1960. 468 p.

ДОДАТОК А.

Просимо Вас відповісти на запитання анкети «Гендерні стереотипи». Вам необхідно вибрати альтернативу, яка відповідає вашій думці.

АНКЕТА

1. Ваша стать:
 2. Ваш вік:
 3. Ваше соціальне становище в даний час:
 4. Який рівень вашої освіти?
 5. Що в даний час для Вас найважливіше?
 1. робота та кар'єра
 2. родина
 3. робота та сім'я одночасно
 6. Чи погоджуєтесь Ви з тим, що основна роль жінки в суспільстві пов'язана з «природним» її призначенням – сім'я, чоловік, діти.
 1. Так
 2. Ні
 3. Важко відповісти
 7. Як Ви думаєте, чи мають чоловіки і жінки в реальності однакові шанси для професійного зростання та просування?
 1. Шанси не рівні
 2. Шанси рівні
 3. Важко відповісти
 8. Чи є Ваша стать перешкодою на шляху кар'єрного зростання?
 1. Так
 2. Ні
 3. Важко відповісти
 9. Кого Ви хотіли б бачити керівником?
 1. Чоловіка
 2. Жінку
 10. На ваш погляд, якщо жінка працює, то це надає:
 1. Негативний вплив на сім'ю;
 2. Негативний вплив на дітей;
 3. робота не надає несприятливого впливу ні на сім'ю, ні на дітей.
 11. Як ви вважаєте, кому простіше влаштується на високооплачувану роботу:
 1. Чоловіку
 2. Жінці
 12. Як Ви оцінюєте нині свою соціальну захищеність?
 1. Повністю соціально захищений
 2. Недостатньо соціально захищений
 3. Взагалі соціально не захищений
 4. Важко відповісти
- Дякуємо за ваші відповіді та допомогу в роботі!**

**Анкета «Гендерні відносини та особливості життєдіяльності
сучасної сім'ї»**

Перш ніж відповісти на запитання, уважно прочитайте усі варіанти відповідей. Потім із запропонованих відповідей виберіть той варіант, з яким Ви згодні, і обведіть кружком номер цієї відповіді.

Якщо жодна із запропонованих відповідей Вас не влаштовує, то в пункті «Інше» вкажіть свій варіант прописом.

ДЯКУЄМО!

1. Які цінності для Вас найголовніші у житті? Виберіть одну, дві найбільш важливі для Вас цінності:

1. - сім'я
 2. - кохання
 3. - робота
 4. - кар'єра
 5. - друзі
 6. - хобі
 7. - самовдосконалення
2. Чого чекає навколишній світ від чоловіка?

1. - захисту
2. - прогресу
3. - щасливого та мирного майбутнього
4. свій варіант відповіді

3. Чого чекає навколишній світ від жінки?

1. - миру
2. - стабільності
3. - щасливого майбутнього
4. - тепла, домашнього затишку, турботи про дітей
5. - свій варіант відповіді

3. Чи вважаєте Ви, що головне завдання жінки – створити сім'ю та виховати дітей?

1. так
2. ні
3. свій варіант відповіді

4. Які якості включаються в поняття "жіночність" (виберете три найголовніші):

1. м'якість ніжність терпимість
2. миролюбність
3. поступливість
4. підпорядкованість

5. які якості включаються в поняття " мужність" (виберете три найголовніші):

1. сила волі
2. хоробрість
3. лідерство
4. вміння захищати
5. агресивність

6. верховенство та домінування
6. Що, на Ваш погляд, вплинуло на формування у Вас уявлень про роль чоловіка і жінки в суспільстві?
 1. сім'я
 2. родичі
 3. уроки з сімейного життя у школі
 4. народні традиції
 5. засоби масової інформації
 6. інше
7. Чи погоджуєтесь Ви з думкою про те, що, якщо дружина (чоловік) робить кар'єру, то чоловік (дружина) повинен (а) створювати умови для цього?
 1. так, згоден(а)
 2. ні, не згоден (а)
 3. інше
8. Як Ви вважаєте, чи не постраждають інтереси сім'ї, якщо чоловік займатиметься політикою?
 1. вважаю, що постраждають
 2. вважаю, що якщо не забувати про інтереси сім'ї, то не постраждають
 3. не постраждають
 4. інше
9. Як Ви вважаєте, чи не постраждають інтереси сім'ї, якщо дружина займатиметься політикою?
 1. вважаю, що постраждають
 2. вважаю, що якщо не забувати про інтереси сім'ї, то не постраждають
 3. _____ інше
10. Чи вважаєте Ви, що чоловікам легше робити кар'єру, ніж жінкам?
 1. вважаю, що так
 2. вважаю, що ні
 3. _____ інше
11. Чи вважаєте Ви, що ведення домашнього господарства-призначення жінки?
 1. так
 2. ні
 3. _____ інше
12. Як, на Ваш погляд, повинен формуватися бюджет сім'ї? (Одна відповідь)
 1. із заробітків подружжя
 2. головним чином, із заробітків чоловіка
 3. із заробітків того, хто більше отримує
 4. _____ інше
13. Хто, на Ваш погляд, повинен розпоряджатися сімейним бюджетом?
дружина

1. чоловік
 2. дружина
 3. _____ той, хто більше отримує
 4. _____ інше
14. Як Ви ставитеся до практики, коли за рівну працю жінкам платять менше, ніж чоловікам?
1. я схвалюю цю практику
 2. не схвалюю
 3. _____ інше
15. Як Ви вважаєте, чи має дружина працювати, якщо в неї є чоловік, який добре заробляє?
1. вважаю, що повинна
 2. вважаю, що може і не працювати
 3. _____ інше
16. Як ви вважаєте, з ким після розлучення має залишатися дитина?
1. з матір'ю
 2. з батьком
 3. _____ інше
17. Хто, на Ваш погляд, повинен бути «головою сім'ї»?
1. чоловік
 2. дружина
 3. обидва - в рівній мірі
 4. той, у кого це краще виходить
 5. інше
18. Яким чином розподілялися обов'язки між Вашими батьками?
1. господарські справи та догляд за дітьми
 2. розподілялися порівну між батьками
 3. мати більшою мірою, ніж батько, займалася господарськими справами та доглядом за дітьми
 4. батько займався тільки роботою, а мати - домом та дітьми
 5. я виховувалась без батька (без матері)
 6. _____ інше
19. З якими з наведених нижче думок ви згодні?
1. якщо поруч, будинком є гарне недороге кафе
 2. або їдальня, немає сенсу готувати вдома
 3. обіди завжди повинні готуватися вдома
 4. якщо є можливого віддавати великі речі (постільна білизна тощо) в пральню, то нема чого прати самим
 5. краще прати вдома, так як у пральні
 6. якість прання набагато гірша
 7. всю домашню роботу треба робити самим, навіть якщо є можливість запросити працівника
 8. якщо можливість запросити працівника для прибирання квартири, ремонту домашніх речей і т. д., то краще це зробити
 9. домашню роботу краще робити вручну - так простіше і надійніше
 10. вдома має бути якомога більше побутової техніки (пилосос, пральна машина тощо)

11. не потрібно шкодувати часу на домашню роботу
12. на домашнє господарство треба витратити мінімум часу
20. Як, на Вашу думку, у сім'ї повинні розподілятися домашні обов'язки?
 1. якщо обоє працюють, то домашні справи вони повинні ділити по рівні
 2. домашні відносини повинні розподілятися між подружжям залежно від навантаження на роботі, нахилів тощо.
 3. дружина повинна займатися жіночими справами (готувати, прати, прибирати тощо), а чоловік - чоловічими (лагодити побутові прилади, виконувати столярні роботи тощо).
 4. домашні справи переважно повинна виконувати дружина, незалежно від того, працює вона чи ні
 5. чоловік має заробляти гроші, а дружина сидіти вдома займатися господарством та дітьми
 6. важко відповісти
 7. _____ інше